

***Sahih* Adlı Eseri Çerçevesinde
İBN HİBBÂN'IN TEFSİR ANLAYIŞINA DAİR TESPİTLER**

*Eyüp YAKA**

Some Determinations about Ibn Hibban's Exegetic Conception within The Framework of His Book of *Sahih*

In this study, I tried to make some determinations on Ibn Hibban's exegetic conception in the framework of his monumental work *Sahih* which is on the science of Hadith. The author had tried much to understand hadiths. He tried to expose the meanings of hadith which are seen as contradictory with the rational and logical interpretations and some times with some verses. Ibn Hibban had tried also to interpret some verses which are mentioned in his work. Through the examination of his methods we can be able to reach some remarks regarding his exegetic conception.

Ibn Hibban added to his book the reports related to the sabab an-nuzûl and the Prophet's explanations of verses but he never commented on them. This indicates to his eager of giving much importance to reports and sunnah in interpreting the verses.

His comments on the understanding the verses have been scrutinized under an independent sub-title. He studied numerous verses in a multi-dimensional way concerning the words lexicon meaning and Arabic linguistical style. Moreover, he referred to the methods of interpreting the verses with verses and sunnah.

Ibn Hibban, has tried to interpret the verses related to the separate subjects such as relation between the Prophet and his companions, fitrat, sifât Allah, ru'yat Allah, Muslim and non-Muslim relations. He also tried to interpret some verses which have legal content of Qur'ân. Consequently, although in his exegetic conception the method of report (riwayat) is dominant but he also referred to the method of dirayat.

Anahtar Kelimeler: Hadis, rivayet, ayet, tefsir, İbn Hibbân, *Sahih*, Rasûlullâh, izah.

Key Words: Hadith, riwāya, verse, exegesis, Ibn Hibban, *Sahih*, Rasul Allah (The Prophet), commentary.

* Arş.Gör.Dr., Sakarya Ü., İlahiyat F., Tefsir Anabilim Dalı

Nüzûlünden itibaren Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması yolunda muazzam gayretler gösterilmiş, çalışmalar yapılmış ve sayısız eserler verilmiştir. Bu faaliyet alanlarına dair konuların en başında da hiç şüphesiz Kur'ân'ın nüzûlüne muhatap ve tebliğine memur Hz. Peygamber (s.a.v)'in hayatı gelmektedir. O'nun Kur'ân anlayışı, buna dair ifadeleri ve uygulamaları Kur'ân çalışmalarında en temel prensip ve tek çerçeve olmuştur. Tamamı Kur'ân olan O'nun yaşantısı, en ince detaylarına kadar tespit edilmiştir. Bu hususta gösterilen titizlik ile hassasiyete tarihin hiçbir döneminde rastlanmadığı hakikatine özelde, Hadis ve İslâm Tarihi ilimlerindeki çalışmalar; genelde ise diğer İslâmî ilimler sahasındaki gayretlerin ürünü olan eserler inkar edilemez delillerdir.

Bu çalışmalar içerisindeki İslâmî literatür tarihiyle ilgili kaynaklar tarandığı zaman birçok eserin bugün isminden haberdar olduğumuz halde, kendisinin bulunmadığını görüyoruz. Tarihi süreç içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı binlerce eser, ismi bilindiği halde kendisi günümüze kadar ulaşamamıştır. Onlardan birisi de büyük hadis alimi İbn Hibbân el-Büstî (ö.354/965)'nin Kur'ân Tefsirine ait yaptığı çalışmadır.¹ Bu eser bugün elimizde bulunmadığı için İbn Hibbân'ın tefsir metodunu, tefsirinin özelliklerini ve Kur'ân anlayışını ortaya koyabilme imkanına sahip değiliz. Ancak İbn Hibbân, çok eser telif eden birisi olması hasebiyle, eserlerinden bazıları bugüne kadar ulaşabilmiştir. Bunlardan en önemlisi, sahih hadisleri topladığı ve belki de İbn Hibbân'a haklı şöhretini kazandıran *et-Tekâsîm ve'l-Emvâ'* adlı eseridir. Bugün *Sahîb-i İbn Hibbân* diye de bilinen bu eseri, üzerinde en kapsamlı ve titiz bir şekilde Şeyh Şuayb el-Arnaûd'un yaptığı tahkik çalışması ile görmekteyiz².

Biz de bu eseri inceleyerek İbn Hibbân'ın, gerek hadislerin açıklamasında gerekse çeşitli vesilelerle bazı ayetlere yaptığı izahlarını değerlendirmeye ve böylece onun Kur'ân anlayışına dair bazı tespitler yapmaya çalışacağız.

¹ İbn Hibbân'ın hayatı, eserleri ve Tefsire dair bu eseriyle ilgili bilgiler için bkz. Eyüp YAKA, "İbn Hibbân ve O'na İzafe Edilen Tefsir", *SAÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, Adapazarı-1996, sayı: I, s. 145-156; İsmail CERRAHOĞLU, *Tefsir Tarihi*, Ankara-1988, II,170-178; aynı müellif, "İbn Hibbân ve Tefsiri", *AÜİFD.*, Ankara-1973, XIX, s. 49-57; M. Ali, SÖNMEZ, *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dil Metodu*, İstanbul-ts. , s.12; aynı Müellif, *DİA.*, "İbn Hibbân", İstanbul-1999, XX, 63-64.

² Eser hakkında bilgi için bkz. İbn Hibbân el-Büstî, *el-İhsân fî Takrîb-i Sahîb-i İbn Hibbân*, tertib: Emîr Alâüddîn Ali b. Belbân el-Fârisî, thk. Şuayb el-Arnaûd, Müessesetü'r-Risâle, I. bsk. , Beyrut-1988.

A) TEFSİRLE İLGİLİ OLARAK SAHİH'İN TERTİBİNE AİT DEĞERLENDİRME

Asıl ismi “*et-Tekâsîm ve'l-Envâ*” olan İbn Hibbân'ın bu eseri; kullanım açısından daha faydalı ve daha kolay olması için Emîr Alâüddîn Ali b. Belbân el-Fârîsî (ö.739/1338) tarafından sistematik bir tertibe tabi tutulmuştur. İbn Belbân; eserdeki hadisler için, ilgili olduğu konulara ait başlıklar tanzim etmiş ve hadisleri bu başlıklar altında zikretmiştir. Daha sonra da, zikredilen hadisler içinde İbn Hibbân tarafından izaha muhtaç görülenler hakkında onun görüş ve değerlendirmelerini sunmuştur. İbn Belbân, onun bu söz ve değerlendirmelerini, قال أبو حاتم cümlesiyle eserin her yerinde vermiştir.

Eserin I. cildinde “Kitâbü'l-Vahy” başlığı ile bir bölüm tertip edilmiştir. Burada ilk inen ayetler ile vahyin nüzûlü sürecinin ilk dönemlerindeki olaylara ait rivayetler zikredilmiştir.³ III. ciltte ise “Bâbu Kırâati'l-Kur'ân” başlığı altında; Kur'ân'ın okunmasındaki âdâb ile ilgili haberlerle, Kur'ân ve bazı surelerin okunmasının faziletlerine dair rivayetler zikredilmiştir. Bu haberler, Kur'ân'ın Kıraat vecihleriyle ilgili rivayetler değildir.⁴ Her iki konuya dair rivayetleri ve bunların değerlendirilmesi noktasındaki İbn Hibbân'ın görüşlerini ayrı başlıklar altında ileride ele alacağız.

İbn Hibbân'ın *Sahîb* adlı bu eserinin tertibini, Kur'ân ilimleri ve Tefsir açısından incelemeye çalıştık. Sonuçta, mezkur yönlerden çok fazla ve detaylı bir bilgi olmadığını gördük. Ancak; sadece bazı ayetlerin izahı ve nüzûl sebepleriyle ilgili birkaç rivayet, kendine özgü başlıklar altında tertip edilerek sunulmuştur. Rivayet edilen o hadisleri bu kısımda; İbn Hibbân'ın Kur'ân'a yaklaşımı, onu anlayışı ve bakış açısını tespit edebilmek gayesi ile, bazı kısaltmalar da yaparak vermeye çalıştık. Söz konusu rivayetleri ise iki ara başlık altında zikretmek mümkündür:

a) Bazı Ayetleri İzah İçin Zikredilen Rivayetler

İbn Hibbân'ın bu eserindeki rivayetleri; özelliklerine ve konularına göre düzenlediği başlıklar altında zikreden İbn Belbân, Kur'ân ayetlerine ait olanlarını;

³ Bkz. İbn Hibbân, *Sahîb*, I, 216-233.

⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 5-83.

... ذكر الأخبار المفسرة لقوله تعالى... veya ذكر الخبر المفسر لقوله تعالى... başlıkları altında toplamıştır. “Allâh Taâlâ’nın şu ayetini tefsir eden haberler” ismiyle zikrettiği başlıklar üç tanedir.⁵ İbn Belbân, âyetlerin izahı sadedinde İbn Hibbân’ın naklettiği rivayetler için yukarıda geçen başlıkları kullanmıştır. Bu rivayetleri ve açıkladığı ayetleri şu şekilde zikretmek mümkündür:

1) ذكر الأخبار المفسرة لقوله حل و على وأعلموا أنما غنمتم من شيءٍ فإن لله خمسه وللرسول⁶

“Ebû Katâde (r.a.)’den şöyle dediği rivayet edilmiştir: Huneyn (harbi) yılında Rasûlullâh (s.a.v.) ile birlikte (gazâ’ya) çıktık. İki ordu karşılaşıncâ Müslümanlar tarafında bir bozgun oldu. Derken müşriklerden birinin, bir müslümanı alt ettiğini gördüm ve hemen arkadan yanaşıp onun boynunu vurdum. (...) Sonra topluluk döndü, Rasûlullâh (s.a.v.) da oturdu ve: - Bir kimse birini öldürür de onun aleyhine beyyinesi de bulunursa, ölenin üzerindeki eşyası onun olur, buyurdular. Bunun üzerine ben ayağa kalkarak: - Bana kim şahitlik edecek? dedim ve oturdum. (...) Derken Ashâb’tan biri: - Doğru söyledi yâ Rasûlellâh! Bu öldürülenin üzerindeki eşyası bendedir; hakkından dolayı Ebû Katâde’yi razı ediver! dedi. (...) Rasûlullâh (s.a.v.): - Doğru söyledi, bunu ona ver! buyurdu ve bana verdi. (...).

Ebû Hâtim mezkur rivayeti şöyle yorumlamıştır: Bu rivayet (haber), Enfâl: 41. ayeti ile ganimetlerin 1/5’nin bir kısmının kastedildiğine delalet eder. Çünkü ganimetlerden **Selb** (savaşta ölenlerin eşyası); Kur’ân hükmünü beyan eden Rasûlullâh (s.a.v.)’ın bu sözünün hükmüne göre, ganimetlerin 1/5’lik kısmına dahil değildir.”⁷

2) ذكر الأخبار المفسرة لقوله حل و على ولله على الناس حج البيت ...⁸

“Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle demiş: Rasûlullâh (s.a.v.) bize hutbe okuyarak: ‘Ey İnsanlar! Allâh size Hacc’ı farz kılmıştır. Binaenaleyh, haccediniz!’ buyurdular. Birisi kalkarak: ‘Her yıl mı yâ Rasûlellâh?’ diye sordu. O da sükût buyurdu. O zat ise sorusunu üç defa tekrarladi. Nihayet Rasûlullâh (s.a.v.): ‘Evet desem (her yıl) vacip olur, siz de buna güç yetiremezsiniz’, buyurdu ve şunu ilave etti: ‘Ben sizi bıraktığım müddetçe siz de beni (rahat) bırakın.

⁵ Bkz. İbn Hibbân, *a.g.e.*, IX, 18-20, XI, 131-132, 244-245.

⁶ Enfâl, 8/41.

⁷ İbn Hibbân, *Sabîh*, XI, 131-134.

⁸ Âl-i İmrân, 3/97.

(...)’ Ravi şunu da ilave etmiştir: Bu hususta ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ ...⁹ ayeti nazil olmuştur.”¹⁰

3) ذكر الخير المفسر لقوله جل و على حتى يُعطوا الجزية ...¹¹

“Muâz b. Cebel (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.) beni Yemen’e gönderdi ve bana; her 30 inekten iki yaşına girmiş erkek veya dişi buzağı; her 40 inekten de üç yaşına girmiş bir dişi dana; her râşit (buluğa eren) kişiden de bir Dinar veya muadili giyim eşyası almamı emretti.”¹²

Buradaki rivayetlerden birincisinde İbn Hibbân’ın ganimet ayetiyle ilgili olarak bir açıklama yaptığını ve sünnetin Kur’ân’ı tefsir etmesine dair bir örnek verdiğini görürken; son iki rivayetle ilgili olarak kendisinin herhangi bir izah ve değerlendirme yapmadığını görmekteyiz. Fakat neticede şunu söyleyebiliriz ki İbn Hibbân; sünnetin, Kur’ân’ı tefsirde en önemli unsur olduğunu kabul etmekte ve bunun, kendisinin tefsir anlayışında bir metot olduğunu göstermiş olmaktadır.

b) Sebeb-i Nüzûl’e Ait Kullanılan Başlık Altındaki Rivayetler

İbn Hibbân’ın Sahih’inde sebeb-i nüzûle ait rivayetlerin iki şekilde nakledildiğini görmekteyiz. Bunlardan birisi; ذكر الأخبار عن الحالة التي من أجلها أنزل الله (الآية) başlığı altında toplanan rivayetler -ki bunlar 5-6 rivayetten ibarettir ve biz bunlara burada kısaca değineceğiz-. İkincisi ise; eserin tümü içerisinde çeşitli vesilelerle nakledilen rivayetlerdir. Bu kısım rivayetlere, çalışmamız içinde yer vermeyeceğiz ve eğer bu tür rivayetler içinde İbn Hibbân’ın kendi görüş ve değerlendirmeleri varsa sadece bunları zikretmekle yetineceğiz.

Birinci kısım başlık altında toplanan sebeb-i nüzûlle ilgili rivayetleri araştırmamızda fazla yer işgal edeceğinden kısaltarak şöyle sıralamak mümkündür:

Bu rivayetlerin dördü İbn Abbâs (r.a.)’dan nakledilmektedir. Bunlar; Bakara, 2/256¹³; Mü’minûn, 23/76¹⁴; Mutaffifin suresinin tamamı¹⁵ ve Mâide,

⁹ Mâide, 5/101.

¹⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, IX, 18.

¹¹ Tevbe, 9/29.

¹² İbn Hibbân, *a.g.e.*, XI, 244-245.

¹³ İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 352.

¹⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 247.

¹⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XI, 286.

5/42, 50. ayetlerin¹⁶ sebep-i nüzullerine ait rivayetlerdir. Ayrıca, Mus'ab b. Sa'd'ın babasından rivayet ettiği Yûsuf, 12/1-2; Zümer, 39/23 ve Hadîd, 57/16. ayetlerinin nüzûl sebeplerine ait rivayetler de zikredilmiştir.¹⁷

Bir de yukarıdaki rivayetlerin toplandığı başlıktan farklı olarak; ذكر الوقت الذي أنزل الله حل و على آية الأنفال başlığı altında, Enfâl, 8/68. ayetin indiği vakti bildiren ve Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen bir rivayet zikredilmiştir.¹⁸

İbn Hibbân burada, sebep-i nüzûle ait zikrettiği bu rivayetler hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Onun bu tavrını iki şekilde anlamak mümkündür: Birincisi; İbn Hibbân, hadisçilik yönü ağırlıkta olduğundan bu tür rivayetlere, ayetlerin anlaşılmasında olayın arka planını yansıtmamasından fazla bir görev yüklememiş olabilir. İkincisi de; onun tefsir anlayışında rivayetin öncelikli tercih metodu olmasını düşünebiliriz.

B) HZ. PEYGAMBER (S.A.V.)'İN ÂYET İZAHLARIYLA İLGİLİ RİVAYETLER

Kendisine vahiy yoluyla indirilen Kur'ân'ı insanlara tebliğ etmekle görevli olan Hz. Peygamber (s.a.v.), aldığı ilâhî emirleri insanların anlayış kapasitelerine en uygun usûl ve üslupları kullanarak anlatmış, açıklamış ve bizzat uygulayarak göstermiştir. Bu nedenle onun tüm yaşayışı Kur'ân'ın hem izahı ve hem de tatbiki olarak kabul edilmektedir. Onun hayatının tüm safhalarını en ince detayına kadar tespit edip nakleden hadisçilerin bu gayretleri, önemli bir hizmet ve başarıdır. İbn Hibbân el-Büstî de; Sünnet'e dair rivayetleri hem titizlikle nakletmiş, hem de bunların yorum ve değerlendirmesini yapmıştır.

İbn Hibbân, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân ayetlerine dair yaptığı bazı izahları içeren rivayetleri de nakletmiştir. Onun *Sabîb*'inde 16 adet olarak tespit ettiğimiz bu rivayetleri yine sure isimleri, ayet numaraları ve ravi isimlerini vermek suretiyle kısaltarak şöylece aktarabiliriz:

Bu rivayetler içerisinde en fazla sayı Ebû Hüreyre'den (r.a.) gelenlerdir.

1) Konusu Sıla-i rahim olan hadisle¹⁹ ilgili ayet; İbrahim, 14/24-25.

¹⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XI, 442.

¹⁷ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XIV, 92.

¹⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XI, 134.

¹⁹ İbn Hibbân, *Sabîb*, II, 184. **Not:** Araştırma içinde kısıltığımız tüm rivayetlerin detayı için ilgili dipnottaki *Sabîb*'in cilt ve sayfalarına bakılabilir.

2) Konusu ‘Allah için birbirini sevme’ olan rivayetle²⁰ ilgili ayet; Yûnus, 10/62.

3) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şu ayet hakkında şöyle buyurmuştur: ²¹... فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا... yani; kötü bir azabı vardır.”²²

4) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: At ırkı bazı kimseler için mahz-ı sevaptır; bazı kimseler için de fakr-ü ihtiyacına bir perdedir, bazılarının da boynuna bir vebaldır. (...) Rasûlullâh (s.a.v.)’a (Ashâb tarafından) merkeplerin de at hükmünde olup olmadığı soruldu da o şöyle cevap verdi: Her hükmü câmi bir vecize olan şu ayetten başka bana bir şey inzal buyrulmadı, dedi ve;...²³ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ... ayetlerini okudu.”²⁴

5) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: İbrahim peygamber üç yalandan başka yalan söylememiştir. (Bunların) ikisi Allâh hakkında, ki birincisi onun; ²⁵ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ ; diğeri de; قَالَ بَلْ فَعَلَهُ ...²⁶ كَبِيرُهُمْ هَذَا... demesidir. İkincisi de Sâre hakkındadır. İbrahim (a.s.) yanında Sâre ile beraber bir zalimin memleketine gelmişti. İbrahim’e denildi ki: Burada senden başka karısı güzel olan kimse yoktur. O zalim, İbrahim’e birini yollayıp yanına getirtti ve ona (Sâre’yi) sordu, o da: O, benim kızkardeşimdir, dedi. (...) Ebû Hüreyre (r.a.) bu hadisi rivayet ettiğinde: Ey gökyüzü suyunun oğulları! İşte anneniz bu kadındır, dedi.²⁷

Ebû Hâtim diyor ki: Hacer’in çocuklarının hepsine “Semâ suyunun çocukları” denilir. Çünkü İsmail, Hacer’in çocuğudur ve zezem suyu ile bü-

²⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 332-333.

²¹ Tâhâ, 20/124.

²² İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 389.

²³ Zilzâl, 99/7-8.

²⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, X, 527-528.

²⁵ Sâffât, 37/89.

²⁶ Enbiyâ, 21/63.

²⁷ Bu olayı anlatan rivayetleri Taberî (ö.310/922) de nakletmektedir. Fakat bu rivayetlerde Ebû Hüreyre’nin son değerlendirme cümlesi geçmemektedir. (Bkz. et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi’ü'l-Beyân an Te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü’r-Risâle, I. bsk., Beyrut-2000, XXI, 64-65.) İbn Ebî Hâtim (ö.327/938) ise konuyla ilgili Ebû Hüreyre’nin çok kısa bir rivayetini almış fakat, bu rivayette de râvi’nin ilave açıklaması bulunmamaktadır. (İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm Müseneden an Rasûlillâhi ve’s-Sabâbeti ve’t-Tâbiîn*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib, el-Mektebetü’l-Asriyye, II. bsk., Beyrut-1999, VIII, 2456.)

yümüştür. Zemzem suyu da, Allâh Taâlâ'nın İsmail'e annesi Hacer onu doğurduğunda ikram ettiği Sema'nın suyudur. Dolayısıyla Hacer'in çocukları, Semâ suyunun çocukları olmuş oluyor.²⁸

Bir başka rivayet grubu da Ebû Saîd el-Hudrî'den (r.a.) gelenlerdir. Bunlar 3 tane olup şu şekilde sıralayabiliriz:

1) “Ebû Saîd'den (r.a.) rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.): إِذْ قَضَى الْأَمْرُ وَهُمْ فِي... غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ²⁹ ayetini okudu ve “dünyada” buyurdu.”³⁰

2) “Ebû Saîd el-Hudrî'den (r.a.) rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu: Sürekli mescide gitmeyi adet edinen kişinin iman sahibi olduğuna şahitlik ediniz. Zira Allâh Taâlâ: ...إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...³¹ diye buyurmuştur.”³²

3) “Ebû Saîd el-Hudrî'den (r.a.) rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Kur'ân'da geçen “Kunût” kelimesi her yerde “İtâat” manasıdır.”³³

Ravisi farklı diğer 8 rivayeti ise şu şekilde sunmak mümkündür:

1) Ali b. Tâlib'in (r.a.) naklettiği ve Leyl, 92/5-7 ayetleriyle ilgili rivayet.³⁴

2) Ebû Ümeyye eş-Şa'bânî'den rivayet edilen ve Maide, 5/105. ayete ait rivayet.³⁵

²⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XIII, 45-47.

²⁹ Meryem, 19/39.

³⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 422.

³¹ Tevbe, 9/18.

³² İbn Hibbân, *Sabîh*, V, 6.

³³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 7. Bu hadis; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 175'de geçmektedir. İbn Kesîr (ö.774/1372), Bakara, 2/116'nın tefsirinde bu hadisin zayıf olduğunu ve bunun; bir sahabe veya başka birinin sözü de olabileceğini ifade etmiştir. (İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, Dâru'l-Ma'rife, 6. bsk., Beyrut-1993, I, 165-166. Hadisin sıhhati hakkında söylenenler için bkz. İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 7'de Muhakkık'ın değerlendirmesi). İbn Hibbân bu hadisin sıhhati hakkında kendisi herhangi bir değerlendirme yapmamış ve başkalarının zayıf dediği bu hadisi alarak Sahîh'inde zikretmiştir. İbn Ebî Hâtîm (ö.327/938) ise tefsirinde bu rivayeti birinci sırada nakletmiş ve “Kunût” kelimesinin beş farklı yorumu olduğuna dair; biri İbn Abbâs'a diğerleri de Tâbiîn müfessirlerine ait rivayetler zikretmiş, fakat kendisi bir görüş belirtmemiştir. (bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, I, 213-214.)

³⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 45.

³⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 108-109.

3) Ebu'd-Derdâ (r.a.)'dan gelen ve Rahmân, 55/29'la ilgili rivayet.³⁶

4) “Mutarrif babasından şöyle rivayet etmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.)'a geldim ve kendisi Tekâsür sûresini okuyordu. Buyurdular ki: Âdemoğlu;- Malım, malım, diyor. Acaba ey Âdemoğlu! Yiyip tükettiğinden, giyip eskittiğinden ve sadaka olarak verdiğinden başka senin malın olan ne var ki?”³⁷

5) “Ukbe b. Âmir el-Cühenî (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.)'ı şöyle derken işittim ... وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ³⁸; dikkat edin! Kuvvet, atıcılıktır; dikkat edin! Kuvvet, atıcılıktır; kuvvet, atıcılıktır.³⁹”

6) Âişe (r.a.)'den gelen ve İbrâhîm, 14/48 ile ilgili rivayet.⁴⁰

7) Ebû Bekr'in (r.a.) naklettiği ve Mâide, 5/105'e ait Rasûlullâh'ın (s.a.v.) yaptığı izahla ilgili rivayet.⁴¹

8) “Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivayet edilmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.)'a içinde taze hurma bulunan bir tepsi getirildi ve bunun üzerine o şöyle buyurdu: أَلَمْ تَرَ... وَمِثْلُ كَلِمَةِ حَبِيبَةَ كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ...⁴² . Bu ağaç, hurmadır; كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ...⁴³ bu ağaç da, Karga döleği (acı hıyar)dir.

İbn Hibbân burada şu açıklamayı yapmıştır: Enes; أَنَّهُ أُنِي بِقِنَاعِ حَزْرٍ جزء 'bir tabak hurma' kastetmiştir. Çünkü Medine halkı tabağı, القِنَاع; hurmayı da الجزء الكلمeleriyle isimlendiriyorlardı.”⁴⁴

Burada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yaptığı ayet izahlarıyla ilgili rivayetler hakkında da İbn Hibbân'ın ikisi dışında herhangi bir açıklama yapmadığını görmekteyiz. Müellif bunlardan sadece, Ebû Hüreyre'nin 5. rivayetindeki yaptığı açıklamayı ve Enes b. Mâlik'in (r.a.) rivayetindeki, ravinin hurma ve kabıyla ilgili ifadelerini izah etmiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi burada da müellif, hakkında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) açıklamasının bulunduğu bir ayete dair herhangi bir görüş ileri sürmemiştir.

³⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 464.

³⁷ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 474-475.

³⁸ Enfâl, 8/60.

³⁹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XI, 7.

⁴⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 40-41.

⁴¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 539.

⁴² İbrahim, 14/24.

⁴³ İbrahim, 14/26.

⁴⁴ İbn Hibbân, *Sabîh*, II, 223-224.

C) AYETLERİN İZAHINDA İBN HİBBÂN'IN YAPTIĞI AÇIKLAMALAR

Araştırmamızın en önemli bölümü bu başlık altında sunulmuştur. İbn Hibbân'ın ayetlere dair yaptığı izahları bazen alt başlıklar altında, ilgili olduğu konuyu da zikrederek ele almaya ve bununla da bir konu bütünlüğü sağlamaya çalışacağız. Böylece İbn Hibbân'ın bazı ayetleri izah ederken yaptığı açıklamalardan, onun Tefsir metoduna dair birtakım ipuçlarını da tespit imkanı bulmuş olacağız.

Ayrıca konuyu işlerken İbn Hibbân'ın; izah ettiği ayetlerdeki mevzulara ait görüşleriyle, açıklamaya çalıştığı kelimeler hakkındaki düşüncelerini hem mukayese, hem de test edebilmek için; kendinden önce veya kendisine yakın zamanda yaşamış el-Ferrâ (ö.207/822), ez-Zeccâc (ö.311/923), en-Nehhâs (ö.338/949), ayrıca Taberî (ö.310/922) ve İbn Ebî Hâtim (ö.327/938) gibi alimlerin görüşlerine de başvurduk.

a) İsrâ ve Mi'râc Olayı

İbn Hibbân'ın, İsrâ ve Mi'râc olayına dair naklettiği ve içinde konuyla ilgili ayetlerin geçtiği rivayetleri ve bunlara ait yaptığı kendi izahlarıyla değerlendirmelerini şu şekilde zikretmek mümkündür:

1) “Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Mi'râc için (Kudüs'e) götürüldüğüm gece Mûsâ'ya uğradım ve o, kırmızı bir tepenin yanında namaz kılıyordu.

Ebü Hâtim şöyle demiş: Allâh Taâlâ her şeyi yapmaya kadirdir. Bazen bir şey için belli bir vakit tayin eder, fakat bu şeyin bir kısmını, belirlediği o vakitten daha önce meydana gelmesini irade buyurur. Mesela, ölülerin dirilmesini Kıyamet gününe tayin etmiş ve sınırlamıştır. Ama daha sonra bunların bir kısmını bazı hallerde gerçekleştirmiştir. Örneğin şu ayette zikrettiği kişiler gibi: ...أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا⁴⁵. Ayrıca Allâh Taâlâ'nın İsrâ (a.s.) için bazı ölüleri diriltmesi gibi.⁴⁶

Bu türlü durumların, Allâh Taâlâ'nın dilemesi halinde Kıyamet'ten önce beşer içinde meydana gelmesi doğru olduğuna göre Yüce Allâh'ın; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in İsrâ gecesinde kabrine uğradığı Hz. Mûsâ (a.s.)'yi diriltmesi

⁴⁵ Bakara, 2/259.

⁴⁶ Bkz. Âl-i İmrân, 3/49.

de inkar edilemez. Şöyle ki; Hz. Mûsâ'nın kabri Beytül-Makdis ile Medine arasındaki Medyen'de bulunmaktadır ve Rasûlullâh (s.a.v.) onu kabrinde dua ederken –ki **Salât**, dua demektir– görmüştür. Rasûlullâh (s.a.v.), Beyt-i Makdis'e girip gece yolculuğa çıkarıldığında; Musa da gece yürütülmüş, hatta Rasûlullâh (s.a.v.) onu yedinci Sema'da görmüş ve aralarında bazı konuşmalar geçmiştir⁴⁷. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in diğer peygamberleri görmesi de Mâlik b. Sa'saa'nın haberinde geçmiştir (...).

Mâlik b. Sa'saa'nın rivayetinde geçen Rasûlullâh (s.a.v.)'in şu sözüne gelince: 'Ben Hâtîm'de iken aniden birisi geldi ve buradan şuraya kadar (göğsümü) yardı.' Bu, onun başkasından üstün kılınmış bir özelliği ve nübüvvet mucizelerinden birisi idi. Zira herhangi bir insanın göğsü yarılıp kalbi yerinden çıkarılsa hemen ölür. 'Sonra da dolduruldu.' sözü ile ise şunu kastediyor: Allâh Taâlâ onun kalbini, altın tasın içinde bulunan ve kalbine nakledilen marifet ve yakîn ile doldurmuştur.

Mûsâ'yı kabrinde namaz kılarken görmesi, göğe yükselirken gök kapılarının açılması, bazı peygamberlerle diyalogu, namazın elli vakitten beş vakte indirilmesi hadiselerinin hepsi; Rasûlullâh (s.a.v.)'in ne rüyada ne de kendisine gösterilen resim türü şeyler değil aksine, İsrâ gecesinde bizzat cismiyle aynen görüp yaşadığı şeylerdir. Çünkü; eğer bunlar, İsrâ gecesinde uyanırken değil de uykuda gördüğü şeyler olsaydı, bu imkansız bir şey olurdu. Zira insanlar rüyada Semâvâtı, melekleri, peygamberleri, Cennet, Cehennem vb. birçok şeyleri görebilir. Eğer Rasûlullâh (s.a.v.), İsrâ gecesinde gördüğü şeyleri, uyanırken değil de uykuda görmüş olsaydı o zaman bu hal; diğer insanlarla aynı seviyede olan bir hal olurdu. Ayrıca bu tür şeyleri insanlar da görebilir ve böylece Rasûlullâh (s.a.v.)'in üstünlüğü muhal olurdu ve bu hal, kendisini diğer insanlardan üstün kılan mucize olmamış olurdu. Nitekim bunu iddia eden ve Allâh'ın, hükmünü dilediği şekilde yapmaya kadir olduğunu inkar eden aykırı sözler de vardır. Allâh Taâlâ böyle şeylerden uzak ve münezzehtir.”⁴⁸

İbn Hibbân; Mi'rac'la ilgili 1. rivayette geçen Hz. Mûsâ'nın (a.s.) diriltilmesi konusunu, Allâh'ın kudreti ve dilemesi yönünden ele almıştır. Ayrıca Mi'rac olayının; Rasûlullâh'ın (s.a.v.) uykuda mı yoksa uyanırken mi gerçekleştiği konusunu, O'nun bu halini diğer insanlarınki ile mukayese ederek

⁴⁷ Bu konuşma için bkz. İbn Hibbân, *Sabîh*, I, 236-240.

⁴⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 242-247.

rail'dir⁵³. ⁵⁴ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى Bu ayetlerde kastedilen de Cebrail'dir.⁵⁵ Fakat; مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى ayetinde ise kastedilen, Rasûlullâh (s.a.v.)'in bu şerefli mevkide Rabb'ini kalbiyle görmüş olmasıdır⁵⁶. Cibrîl'i ise, zaten daha önce zikrettiğimiz İbn Mes'ûd'un haberinde geçtiği gibi, yâkuttan bir elbise içinde ve Semâ ile Arz'ı doldurmuş bir şekilde görmüştür.⁵⁷

“Hz. Âişe (r.a.) şöyle demiştir: Şunları söyleyen bir kimse Allâh'a en büyük iftirayı atmış ve yalan söylemiştir: Muhammed (s.a.v) Rabb'ini görmüştür, (...) Denildi ki: Ey Mü'minlerin Annesi! Rasûlullâh (s.a.v.) ne görmüştü? O da şöyle cevap verdi: Rasûlullâh (s.a.v.)'in gördüğü sadece Cibrîl idi ve onu kendi suretinde iki defa görmüştür. Birisi, ufku doldurmuş halde; diğeri de, Semâ'nın ufkunda.”⁵⁸

İbn Hibbân şöyle devam ediyor: Hadis ilmini iyi bilmeyen bir kimse, bu iki haberin birbiriyle çeliştiğini zannedebilir. Halbuki durum öyle değildir. Çünkü Allâh Taâlâ, Rasûlü'nü diğer peygamberlerden üstün kılmıştır. Hatta Cibrîl, Rabb'ine iki yayın ucundan daha yakındır ve Muhammed (s.a.v.)'e de o anda ilim öğretiyordu, Rasûlullâh (s.a.v.) da onu kalbiyle istediği gibi görmüştür. Hz. Âişe(r.a.), لا يدركه ifadesini; ‘onu uykuda idrak edemez, yoksa uyanıkken değil’ şeklinde yorumlamıştır. ⁵⁹ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ ayetinin anlamı da şudur: Gözler O'nu (Allâh'ı) kıyamette görebilir, yoksa gözler şu gördüğü haliyle göremez. Çünkü idrak; ihatadır.⁶⁰ Ru'yet ise, bakış (bakmak)tır. Allâh

⁵³ Taberî de, bu âyetlerden kastedilenin Cebrail olduğuna dair rivayetleri kabul ettiğini söylemiştir. (Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXII, 498. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, X, 3318.)

⁵⁴ Necm, 53/8-10.

⁵⁵ Ferrâ (ö.207/822) ile Zeccâc (ö.311/923) da aynı görüştedirler. (Bkz. el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Maâni'l-Kur'ân*, Âlemü'l-Kütüb, III. bsk., Beyrut-1983, III, 95; ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Seriyye, *Maâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebi, Âlemü'l-Kütüb, I. bsk., Beyrut-1988, V, 70).

⁵⁶ Taberî ise ayetin tefsirine ait bu anlamı destekleyen birçok rivayeti öncelikle zikretmiş fakat kendisi görüşünü belirtmemiştir. Âyetin, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Cebrail'i gördüğü manasına geldiğine dair rivayetleri ise ikinci derecede zikretmiştir. (Bkz. Taberî, *a.g.e.*, XXII, 507-509.) Zeccâc da bu ayetin tefsirlerde bu anlama geldiğini söylemiş ve bu durumun, nasıl ki Hz. İbrahim'e (a.s.) ‘Halil’lik’ tahsis edildiyse aynen Rasûlullâh'a (s.a.v.) da has bir üstünlük olduğunu ifade etmiştir. (Bkz. ez-Zeccâc, *a.g.e.*, V, 71.)

⁵⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 257.

⁵⁸ Bu rivayet için ayrıca bkz. Taberî, *a.g.e.*, XII, 16-17.

⁵⁹ En'âm, 6/103.

⁶⁰ İbn Hibbân'ın buradaki “idrak”e verdiği “ihâta” anlamını destekleyici bir rivayeti İbn Ebî Hâtim tefsirinde nakletmiştir. Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayete göre Rasûlullâh

ise görülür ama, künhü idrak edilemez⁶¹. Zira idrak, mahlûkât üzerinde (yaratıklarda) olur; bakmak ise, kullardan Rabb'ine doğru sadır olur. Hz. Âişe (r.a.)'nin ... لا تُدْرِكُهُ الأَبْصَارُ... ayetiyle ilgili haberinin manası ise ancak şöyle olabilir: Dünyada ve Âhiret'te O'nu sadece kullarından seçip üstün kıldığı kimse-lerin gözleri idrak edebilir ki, bunlar da bu işe uygun yaratılmak suretiyle idrak edebilirler.

Dünya ismi; yerlere, göklere ve bu ikisi arasındakilere isim olmuştur. Çünkü bu şeyler, Allâh Taâlâ'nın dünyadan sonra gelen Âhiret için kendisinde itaat ve ibadetlerin kazanılması amacıyla ilk yaratmaya başladığı şeylerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise Rabb'ini, kendisine 'dünya' ismi verilmeyen yerde görmüştür. Çünkü o; Rabb'ine, yayın iki ucundan daha yakın bir yerdeydi⁶². Böylece Hz. Âişe (r.a.)'nin 'Rasûlullâh (s.a.v.) O'nu dünyada iken görmemiştir' şeklindeki haberi ile diğer iki haber arasında herhangi bir çelişki ve tutarsızlığın bulunmadığı da ortaya çıkmış olmaktadır."⁶³

İsra olayına ait 2, 3 ve 4. rivayetlerde geçen Rasûlullâh'ın (s.a.v.) o gece Allâh'ı görüp görmediği meselesinde de İbn Hibbân konuyu, ilgili ayet ve hadisleri yine akli yorumlarla değerlendirmiştir. Ayrıca "idrak" lafzının da lügavi izahını yapmaya çalışmıştır. Onun bu görüşlerini, kendisinden az önce yaşamış olan Taberî'nin görüşleriyle de karşılaştırmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Taberî (ö.310/922) bu konudaki tartışmaları ve görüşleri naklederek onları çeşitli yönlerden eleştirilene tabi tutmuştur. Görüşlerini eleştirdiği kişilerin takip ettiği metotları; nakli bırakarak akli hakem tanımak olarak değerlendirmiş ve sonuç olarak kendi fikirlerini şu şekilde açıklamıştır: "Azîz ve Celîl olan Allâh, Kıyâmet suresinde; bir kısım yüzlerin kendisine bakacağını beyan buyurmuştur. Rasûlullâh (s.a.v.) da ümmetine; kıyamet gününde rable-

(s.a.v.) bu ayet hakkında şöyle buyurmuş: "Yaratıldıkları günden yok olacakları güne kadar bütün insanlar, cinler ve şeytanlar dizilip halka olsalar Allâh'ı asla ihâta edemezler." (İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, IV, 1363.). İbn Kesîr ise bu hadisin garib olduğunu, bu yoldan başka rivayetinin olmadığını ve Kütüb-ü Sitte'den de hiç birinde bulunmadığını söylemiştir. (İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, II, 167.).

⁶¹ Zecâc da aynı görüşü paylaşmaktadır. (Bkz. ez-Zeccâc, *Maâni'l-Kur'ân*, II, 278-279).

⁶² "Bu yorum müellifin yukarıda geçen 3 nolu hadise yaptığı tefsire ters düşmektedir. Zira orada "Sonra yaklaştı ve iyice sarktı. Öyle ki araları yayın iki ucu arası kadar veya daha az kaldı." (Necm, 53/8-9) ayetinin yorumunda; 'ayette kastedilen Cibril'dir' demişti, ve ayetin doğru tefsiri de zaten budur." (Muhakkık'ın notu. Bkz. İbn Hibbân, *Sabîh*, I, 260.)

⁶³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 253-260.

rini, dolunay gibi ve bulutsuz bir günde güneşin görülmesi gibi görüleceğini haber vermiştir. Madem ki Allâh Taâla, kitabının bir yerinde, bir kısım yüzlerin kendisine bakacağını beyan etmiş ve Rasûlullâh da bunu sahih haberlerle haber vermiştir; o halde Allâh Taâla'nın, kıyamette mü'minler tarafından görüleceğini söylemek de kaçınılmazdır. Çünkü Allâh Taâla'nın kitabı, birbirini doğrulamakta ve desteklemektedir. Allâh Taâla'nın, 'bir kısım yüzlerin kendisine bakacağını' beyan ettiği haberiyle, 'gözlerin kendisini idrak edemeyeceğini' beyan ettiği haberlerinden herhangi birinin diğerini neshettiğini söylemek de caiz değildir. Zira verilen haberlerde nesh caiz değildir. Bu da göstermektedir ki "Gözler Allâh'ı idrak edemez" haberi ile "Yüzler rablerine bakarlar" haberi farklı şeylerdir. Yani, cennetlikler kıyamet gününde gözleriyle Rablerine bakacaklar fakat onu tam ihata edemeyeceklerdir. Bu iki âyetin bu şekilde izah edilmesi; her iki âyeti de doğru bir şekilde anlamak, her iki haberi de tasdik etmek ve her iki suredeki âyetlere de boyun eğmektir."⁶⁴

b) Ayetlerdeki Kelime İzahları

İbn Hibbân, hadislerin anlaşılması noktasında birtakım önemli açıklamalarda bulunmuştur. Bunu yaparken de hadis metninde geçen bazı cümle veya kelimelerin bazen sözlük anlamlarını bazen de ıstılâhî anlamını vermekte; ayrıca konuyla ilgili ayetleri de delil olarak getirmektedir. Delil olarak gösterdiği bu ayetleri açıklamaya çalışmış; bu izahlarını da çoğu kez lügavî olarak ele almakta ve bazı kelimelerin sözlük anlamlarını vererek yapmaktadır.

Onun *Sabîb*'inde geçen ve içinde bazı ayet izahlarının da bulunduğu rivayetleri incelemeye ve bazılarının da hangi konularla ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

1) İman - Fıtrat Konusu

"Ebû Hüreyre (r.a.)'den Rasûlullâh (s.a.v.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: Her doğan (İslam) fıtrata üzere doğar. Fakat ana-babası onu ya Yahudi, ya Hıristiyan veya Mecûsî'leştirirler.

Ebû Hâtim (İbn Hibbân) bu rivayeti şöyle yorumlamıştır: Hz. Peygamber (s.a.v.)'in 'Her doğan (İslam) fıtrata üzere doğar' sözündeki **Fıtrat**'tan maksat; Allâh Taala'nın, Âdem (a.s.)'in sulbünden diğer insanları da yarattığı

⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 15-16.

ilk gündeki Fıtrat'tır. Zira buna şu ayet delalet etmektedir: ⁶⁵ فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ...

Allâh'ın Cennet ve Cehennem için yarattığı bu hilkatte hiçbir değişme yoktur. Çünkü o çocukları Hz. Âdem (a.s.)'in sulbünden çıkarmıştır. Bunların bir kısmı Cennet'lik bir kısmı ise Cehennem'lidir. Rasûlullâh (s.a.v.)'in haber verdiği Hızır'ın öldürdüğü oğlanı görmüyor musun?: 'Allâh onu, yarattığı gün kafir olarak tabiatlandırmıştı'⁶⁶ ki bu çocuk, mümin ana-babanın yanında yetişmiştir.⁶⁷ Nitekim Allâh Taâlâ bunu, kulu Hızır'a bildirmiş fakat Musa'ya (a.s.) bildirmemiştir."⁶⁸

İbn Hibbân, hadis kitaplarındaki en temel konulardan olan İmân bölümündeki "Fıtrat" meselesinde de fikir beyan etmiştir. Konuya ait rivayeti değerlendirirken "Fıtrat" kavramına genel bir tanımlama yapmıştır. Burada bazı ayetleri delil göstermiş ve bunlar arasında da mantıki bir ilişki kurmaya gitmiştir.

2) Sıfâtullâh Konusu

Ayet ve hadislerde geçen Allâh'ın sıfatlarıyla ilgili tartışmalar, bunların hep insan tarafından anlaşılıp kavranması çabasından ortaya çıkmıştır. Rasûlullâh (s.a.v.) da bunlardan; konunun bilinmesi gereken kadarını ve insanların idrak kapasitesine göre açıklamıştır.

a) "Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle dedi: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا... إِنَّ اللَّهَ بِصِيرَاتِكُمْ آخِذٌ عَسِيمٌ" ayeti hakkında Rasûlullâh (s.a.v.)'in başparmağını kulaklarına, diğer parmaklarını da gözlerine kapattığını gördüm.

Ebû Hâtim bunu şöyle izah etmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.); parmaklarını gözlerine ve kulaklarına kapatmakla insanlara şunu anlatmak istemiştir: Allâh Taâlâ; ne (insanlarınki gibi) kulakla duyar ve ne de gözle görür. Rabbimiz,

⁶⁵ Rûm, 30/30.

⁶⁶ Bkz. Müslim, *Fezâil* 172, *Kader* 29; Tirmizî, *Tefsir* 18; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 16; Ahmed b. Hanbel, 5/116, 121. (Bkz. WENSINCK, A.J., *Mu'cemu'l-Müfbes li Elâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Çağrı yay., İstanbul-1986, III, 532.)

⁶⁷ Bkz. Kehf, 18/74, 80-81.

⁶⁸ İbn Hibbân, *Sahih*, I, 337-338. el-Ferrâ; "Fıtrat"'a "Allâh'ın dini" anlamını verirken Zeccâc ise: 'Allâh'ın, üzerine beşeri yarattığı Hilkat'ı' anlamı vermekle birlikte neticede; 'Allâh'ın dini'dir demektir. (el-Ferrâ, *Maâni'l-Kur'an*, II, 324; ez-Zeccâc, *Maâni'l-Kur'an*, 174-175.) İbn Ebî Hâtim de aynı anlamı destekleyen bir yorumu Dahhâk'tan nakletmektedir. (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'an'ül-Azîm*, IX, 3091.)

⁶⁹ Nisâ, 4/58.

hiçbir şeyde mahlukatına benzemez. Bilakis O, hiçbir şeye muhtaç olmadan istediği şeyi görür ve duyar.”⁷⁰

Sıfâtullâh konusuna ait bir başka rivayeti ve bununla ilgili İbn Hibbân’ın değerlendirmeleri de şu şekildedir:

b) “Enes b. Mâlik’ten (r.a.) Rasûlullâh (s.a.v.)’ın şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: Cehennem’e (suçlular azap için) atılır ve Cehennem de: - Daha yok mu? diye seslenir; ta ki Rabbülâlemîn ayağını oraya koyar ve Cehennem de: - Yeter, yeter, der.

İbn Hibbân bu rivayet hakkında şunları söylemiştir: Bu hadis, temsîlî anlatım türünden bir haberdir. Şöyle ki: Kıyamet günü, üzerinde isyan edilen mekanlarla kavimler ateşe (Cehennem’e) atılacak ve bu sürekli devam edecek; ta ki Allâh Taâlâ, Cehennem’deki kafirlerle o mekanın bulunduğu yere ayak basınca Cehennem dolar ve: - Yeter, yetişir; yani, tamam bana yeter, der. Zira Araplar kendi dillerinde, القدم(ayak) ismini الموضع (yer, mevki) kelimesiyle ifade ederler. Nitekim Allâh Taâlâ bu kelimeyi şu ayette şöyle kullanmıştır: ... لَهُمْ قَدَمٌ صَدَقَ عِنْدَ رَبِّهِمْ...⁷¹ ... ‘Yani; sadâkat makamı, mevki, yeri’ demektir. Yoksa hadîsteki anlamı; ‘Allâh Taâlâ ayağını Cehennem’e koyar’ demek değildir. Zira O, bu vb. şeylerden münezzehtir.”⁷²

Taberî ise ayetteki bu tabiri, ‘**Allâh katında sevap kazandıracak olan Salih Ameller**’ diye izah etmektedir.⁷³ Sonuçta müellifin ayeti izahında kelime odaklı yaptığı açıklaması, Taberî’nin yorumundan farklıdır. Ayrıca İbn Ebî Hâtîm’in tefsirinde de, bu tabire İbn Hibbân tarafından verilen anlamı destekleyici mahiyette hiçbir tefsir rivayeti bulunmamaktadır.⁷⁴

c) Ayetlerin Dil Özelliklerine Göre İzahı

İbn Hibbân; *Sabîb*’indeki hadislerle ilgili zaman zaman zikrettiği ayetlerin gerek kelime, gerek üslup ve gerekse çeşitli dil özellikleri bakımından izahına çalışmıştır. Bunlara ait yaptığı izahları ve rivayetleri burada sunarak onun, Kur’ân tefsirindeki metotlarından birinin de, lügavî metot olduğunu göstermeyi amaçlamaktayız.

⁷⁰ İbn Hibbân, *Sabîb*, I, 498-499.

⁷¹ Yûnus, 10/2.

⁷² İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 501-502.

⁷³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XV,16. Zeccâc da bu “Kademe Sıdk” tabirinin; ‘yüksek mevki, mertebe’ anlamına geldiğini söylemiştir.(bkz. ez-Zeccâc, *Maâni’l-Kur’ân*, III, 6.)

⁷⁴ Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm*, VI, 1922-1924.

Müellifin naklettiği ve içindeki ayetleri dil özellikleri açısından açıklamaya çalıştığı 14 rivayeti, bazı kısaltmalar da yaparak buraya almaya ve görüşlerini değerlendirmeye gayret edeceğiz.

1) “Şüfeyy el-Esbahî’den rivayet edilmiştir: Şüfeyy Medine’ye geldiği zaman halkın, etrafında toplandığı bir adamla karşılaştı ve: Bu kimdir? diye sordu. Ebû Hüreyre (r.a.)’dir! dediler. (...) Ona yaklaştım ve: (...) Rasûlullâh (s.a.v.)’dan işittiğin, (...) bir hadisi bana anlatır mısın? dedim. Ebû Hüreyre (r.a.): (İstediğini) yapacağım! (...) dedi (...) ve şöyle devam etti: Rasûlullâh (s.a.v.) bana anlattı ki; Kıyamet günü olunca Allâh, kulları arasında hüküm vermek için onlara inecektir. Bütün milletler diz çökmüştür. Allâh’ın çağıracağı ilk kişiler, Kur’ân’ı (ezberinde) toplayan kişi, Allâh yolunda öldürülen kişi ve serveti çok olan kişi (olacak)dır. (...) Sonra Rasûlullâh (s.a.v.) dizime vurdu ve “Ey Ebâ Hüreyre! İşte o üç kişi, Allâh’ın ilk mahluklarıdır ki, kıyamet günü Cehennem ateşi onlarla tutuşturulacaktır.

el-Velîd Ebû Osman el-Medâinî diyor ki: (...) Muâviye’nin yanına bir adam girdi ve bu hadisi ona Ebû Hüreyre (r.a.)’den nakletti. Bunun üzerine Muâviye: Onlara böyle muamele edilince, geri kalan insanlara nasıl muamele edilecek? dedi ve peşinden hüngür hüngür ağladı (...) sonra da: “Allâh’ın ve Peygamber’inin sözü doğrudur, diyerek şu ayetleri okudu: مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا مِنَ كَانُوا فِيهَا يَخْتَسِمُونَ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَالْأُولَىٰ لَأَنبَغِي لَهُمْ أَذْهَبَ اللَّهُ عَنْهُمُ غُرَّتَهُمْ فِي يَوْمِ ذِي قَعْدٍ لَقِيتُ لُوطًا إِذْ جَاءَ مِنَ الْمَدِينَةِ مُتَشَاتِرًا وَرَبَّتَهَا نُؤْفَ إِلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُخَسِّمُونَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَبَّغُوا فِيهَا وَمَبُطَّلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ⁷⁵

İbn Hibbân diyor ki: Kur’ân ve hadislerde geçen bütün vaîd (azap bildiren) lafızları bir şart ifadesiyle gelmiştir. Şöyle ki; Allâh Taâlâ, (vaîdi gerektiren) fiileri işleyene ceza değil, af ve mağfîret ihsan edebilir. Aynı şekilde Kur’ân ve hadislerde geçen va’d (mükafat bildiren) lafızları da bir şartla gelmiştir. Yani bu, Allâh Taâlâ’nın af ihsan etmeyip de, işleyene ceza verdiği fiilleri kişi irtikap etmezse, bu (sakınıp işlemediği) fiilden dolayı sevap da verilir, anlamına gelir.”⁷⁶

2) “İbn Muhaysın şu rivayetinde demiş ki: Bir adam Ubâde b. Sâmî’e gelerek: Ey Ebu’l-Velîd, ben; Ebû Muhammed el-Ensârî’nin: ‘Vitr (namazı) vaciptir’ dediğini duydum, dedi. Ubâde de: Ebû Muhammed **yalan söylemiş**. (...).

⁷⁵ Hûd, 11/15-16.

⁷⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 135-139.

Ebû Hâtim konuya dair şöyle diyor: Ubâde; ‘Ebû Muhammed **yalan söylemiş**’ sözüyle, onun hata ettiğini kastetmiştir. Bu ifade şekli ayrıca Hz. Âişe’nin (r.a.) Ebû Hüreyre (r.a.) için söylediği söz gibidir. Zira bu lafız (كذب), Ehl-i Hicâz’ın; birisi hata yaptığı zaman “o, yalan söyledi” şeklinde kullandığı bir ifade tarzıdır. Yoksa Allâh Taâlâ, Ashâb’ın şereflerini her türlü halelden tenzih etmiş ve şöyle buyurmuştur: ...يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ...⁷⁷. Allâh Taâlâ’nın, kendilerini kıyamette utandırmayacağını haber verdiği kişiler hakkında en uygun olanı; onları cerh etmemek; yani, şahsiyetlerini rencide ve mahkum etmekten uzak durmaktır.”⁷⁸

3) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den yapılan rivayette Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Cemaatle namaza gelirken koşarak değil bilakis, sükûnetle (ve vakarınızla) geliniz. (...).

Ebû Hâtim şunları demiştir: Allâh Taâlâ: إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا ...⁷⁹ buyurmuş; Rasûlullâh (s.a.v.) da: ‘Namaza koşarak gelmeyin’ demiş. Burada Allâh Taâlâ’nın emrettiği **Sa’y** (koşmak); insanın vakar ve sükûnetle namaza gelmek için yürümesidir. Rasûlullâh (s.a.v.)’ın yasakladığı **Sa’y** (koşma) ise, çok acele ve süratle koşmaktır. Çünkü kişiye, namaza gelirken attığı her adım için sevap yazılır. Benim hadisi anlarken anlatmaya çalıştığım lafız; Arapların, manaları farklı iki şey için tek isim olarak kullandıkları cinsten bir lafızdır. Dolayısıyla bu ikisinden biri emrediliyor, diğeri ise nehyediliyor.”⁸⁰

Hatta Taberî, buradaki **Sa’y**’ın asıl manasının “amel” olduğunu tercih etmiş ve buna dair tefsir rivayetlerini de nakletmiştir.⁸¹ Ayrıca Kur’ân’ın lügavî tefsiriyle ilgilenen ve İbn Hibbân’dan önce yaşamış alimler de ayetteki **Sa’y**’in; ‘hızlıca koşma’ anlamında değil, ‘sükûnetle ve vakarla Cuma namazına gidiş’ anlamına geldiğini söylemişlerdir.⁸² Mesela Zeccâc (ö.311/923); İbn Mes’ûd’un (r.a.) ayetin bu kısmını, فامضوا الى ذكر الله şeklinde okuduğunu ve şöyle dediğini nakleder: Eğer buradaki Sa’y’den kasıt, ‘hızlıca ve acele acele koşmak’ anlamı olsaydı ben, ridâmı düşürecek kadar hızlı koşardım.”⁸³

⁷⁷ Tahrim, 66/9.

⁷⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 23-24.

⁷⁹ Cuma, 62/9.

⁸⁰ İbn Hibbân, *Sabih*, V, 522-523.

⁸¹ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIII, 380-381.

⁸² el-Ferrâ, *Maâni’l-Kur’ân*, III, 156. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm*, X, 3356.

⁸³ ez-Zeccâc, *Maâni’l-Kur’ân*, V, 171.

4) “Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle anlatıyor: Rasûlullâh (s.a.v.) zekatı emrettiğinde kendisine; İbn Cemîl, Hâlid b. Velîd ve Abbâs b. Abdilmuttalib buna itiraz edip zekatı vermediler, denildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: (...) Abbâs b. Abdilmuttalib ise, Allâh Rasûlü’nün amcasıdır. Zekat ona vaciptir, Abbâs’ın zekatı (zamanından önce) bir misli ile verilmiştir.

İbn Hibbân konuyla ilgili şunları söylemiştir: Abbâs’ın durumu hakkında Rasûlullâh (s.a.v.)’in ‘**Abbâs’a zekat vaciptir ve onun zekatı (zamanından evvel) bir misli ile verilmiştir**’ sözündeki; فِئِي لَهُ صَدَقَةٌ عَلَيْهِ صَدَقَةٌ ifadesi manasınadır. Zira Araplar; عليه lafzını له manasına kullanmaktadırlar. Nitekim buna benzer bir kullanım da şu ayette geçmektedir: ...أَوْلَيْكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ...⁸⁴ Ayette geçen لَهُمُ اللَّعْنَةُ ifadesi ile; عَلَيْهِمُ اللَّعْنَةُ anlamı kastedilmektedir.”⁸⁵

5) “Enes’ten gelen rivayette Rasûlullâh (s.a.v.), Uhud’a baktı ve şöyle buyurdu: Uhud bizi seven bir dağdır. Biz de onu seviyoruz.

Ebû Hâtim bu rivayeti şöyle değerlendiriyor: Bu hadiste zikredilen ‘Dağ’dan kasıt, dağın etrafındaki halktır. Nitekim buna benzer bir kullanım da şu ayette görülmektedir: ...وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ...⁸⁶ Bu ayette الْعِجْلُ ‘den kastedilen şey; buzağının sevgisidir.’⁸⁷ Bir başka örnek de şudur: ...⁸⁸ الْقَرْيَةَ ayetinde de; الْقَرْيَةَ kelimesi ile şehrin kendisi değil, şehir halkı murad edilmiştir. Konumuzla ilgili hadisten de maksat; şehir halkıdır. Çünkü Rasûlullâh (s.a.v.) bu حَبْلِ kelimesini; içinde Uhud’un bulunduğu şehri kastederek, her ikisi arasındaki yakınlık ve birliktelik sebebiyle Uhud

⁸⁴ Ra’d, 13/25.

⁸⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 67-69.

⁸⁶ Bakara, 2/93.

⁸⁷ Taberî de aynı görüştedir ve bu konuya dair o da A’râf: 163 ile Yûsuf: 82. ayetleri örnek vermektedir. (Bkz. Taberî, *a.g.e.*, II, 357-360. Ayrıca bkz. el-Ferrâ, *a.g.e.*, I, 62; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, I, 176-177; en-Nehhâs, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail (ö.338/949), *İ’râbu’l-Kur’ân*, thk. Zühayr Gazi Zâhid, Âlemü’l-Kütüb, II. bsk., Kahire-1985, I, 248.) Bu konuda İbn Ebî Hâtim ise Katâde’den benzer bir yorum naklederken; ayrıca Hz. Ali, Saîd b. Cübeyr ve Süddî’den “Hz. Mûsâ, buzağı heykelini kırıp parçalarını suya attı ve o suyu içenlerden buzağıya tapanların yüzü altın rengini aldı” gibi başka yorumları ihtiva eden rivayetleri de zikretmiştir. (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 176.) Kurtubî (ö.671/1272) ise, bu cümleden maksadın “buzağı sevgisi” olduğunu söylemekle birlikte; bunun bir teşbih ve mecaz olduğunu ifade ediyor ve وَأَشْرَبُوا kelimesi üzerinde duruyor. (Bkz. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Câmi li Abkâmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, I. bsk., Beyrut-1988, II, 22-23.)

⁸⁸ Yûsuf, 12/82. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 2183.

derek, her ikisi arasındaki yakınlık ve birliktelik sebebiyle Uhud adındaki dağ için kullanmıştır.”⁸⁹

6) “Ebû Zerr (r.a.) diyor ki; Rasûlullâh (s.a.v.)’in şöyle buyurduğunu işittim: Allâh yolunda **bir çift mal** harcayan hiçbir Müslüman yoktur ki, Cennet’in kapıları ona doğru koşup (onu Cennet ‘e kendi kapılarından girmeye) çağırmış olmasınlar. Ben; **bir çift şey** nedir? diye sordum. O da: Atlarından iki at, develerinden iki deve, kölelerinden iki köle, buyurdu.

Ebû Hâtim şöyle dedi: Araplar kendi dillerinde; birbirine bağlı (ayrılmaz) çift iki şey için زوجين tabirini kullanırlar. Nitekim, Allâh Taâlâ da şu ayette böyle kullanmıştır: *وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ*⁹⁰.”⁹¹

Fakat Taberî ise Mücâhid’in bu ayetle ilgili şu görüşünü tercih etmiştir: “زوجين kelimesinin anlamı; özellik itibarıyla birbirinden farklı iki şey’dir: Hidayet-Dalâlet ve Şekâvet-Saâdet gibi. Yani Allâh Taâlâ yarattığı her varlık için kendi anlamına ait ikinci bir varlık yaratmış ve böylece bunlardan her biri diğeri için eş olmuştur.”⁹² Ferrâ ve Zeccâc da buradaki “Zevceyn” kelimesinin; hayvanlardan erkek ve dişi ifade ettiğini, bitkilerden ise farklı çeşitleri mesela; meyvelerin kiminin tatlı, kiminin ekşi olmasının bu tabirle ifade edildiğini söylemişlerdir.”⁹³

7) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) buyurdu ki: Biriniz davet edildiğinde, davete icabet etsin. Eğer oruçlu ise, **salât (dua) etsin**, şayet oruçlu değilse yemek yesin.

Ebû Hâtim hadisle ilgili şunları söylemiş: Rasûlullâh (s.a.v.)’in ‘...eğer oruçlu ise, **salât etsin...**’ sözüyle ‘**duâ etsin**’ anlamı kastedilmiştir. Zira *صَلوة* ; duâdır. Nitekim şu ayette de bu anlamda gelmiştir: *... وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ*⁹⁴ ... Yani bu ayetteki *وَصَلِّ عَلَيْهِمْ* ifadesinden kasıt; ‘onlara dua et!’ anlamıdır.”⁹⁵ Ferrâ bu kelimeyi “onlar için istiğfar et” şeklinde izah ederken;

⁸⁹ İbn Hibbân, *Sahîb*, IX, 43-44. Ayrıca bkz., ez-Zeccâc, *Maâni'l-Kur’ân*, III, 120; en-Nehhâs, *İ’râbu'l-Kur’ân*, II, 341.

⁹⁰ Zâriyât, 51/49.

⁹¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 502.

⁹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 439-440.

⁹³ el-Ferrâ, *Maâni'l-Kur’ân*, III, 89; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, V, 57-58; en-Nehhâs, *a.g.e.*, IV, 250.

⁹⁴ Tevbe, 9/103.

mıdır.”⁹⁵ Ferrâ bu kelimeyi “onlar için istiğfar et” şeklinde izah ederken; Zeccâc ise; “onlar için dua et” manasına geldiğini söylemiştir.⁹⁶

8) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Allâh Taâlâ mahlukatı yarattığı zaman Arş’ın altında olan ve kendi ulûhiyetine ait yazdığı kitabında şunu yazmıştır: Muhakkak ki rahmetim, gazabıma galebe çalar.

İbn Hibbân bu hadisle ilgili şunları demiştir: وهو مرفوع على العرش ‘o, Arş’ın üzerine yükseltilmiştir’ ifadesi, Arapların kendi dillerinde kullandıkları Ezdâd (zıt anlamlı) lafızlardandır ve ‘Arş’ın üstünde değil, altındadır’ anlamında kullanılmıştır. Nitekim şu ayetteki kullanım da böyledir: ⁹⁷...وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلَكٌ... Allâh Taâlâ bu ayetteki; وَرَاءَهُمْ lafzından, أمامهم = önlerinde, anlamını kastetmiştir.⁹⁸ Çünkü, eğer mana; وَرَاءَهُمْ anlamında olsaydı o zaman onlar, kralı geçip gitmiş olurlardı. Benzer bir kullanım da şu ayette geçmektedir: إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا...⁹⁹ Allâh Taâlâ bu ayette ise, فَمَا فَوْقَهَا lafzından; دونهما ; ‘bundan daha aşağısını (küçüğünü) da’ anlamını kastetmiştir.”¹⁰⁰ Ferrâ ise bu lafız hakkında ‘sivrisinekten daha büyüğünü mesela; örümcek, karasinek vb.’ anlamını tercih etmiş ve şunları söylemiştir: “Nitekim; ‘şu adam çok şerefli birisidir’ sözünü duyan bir kimse; (فوق ذاك) ‘bundan da öte, üstün, daha da fazla’ dese, o kimsenin derecesini yükseltmiş olur. ‘Şu adam çok cimridir’ cümlesini duyan kimse; (فوق ذاك) ‘bundan da öte, daha da fazla’ dese, o kişinin derecesini indirmiş olur. Böylece birinci durumda medih, ikinci durumda zemm kastetmiş olur. Netice olarak فوق kelimesiyle her iki anlamda da ‘durumun daha ötesi, daha büyüğü ve fazlası’ kastedilmiş olur.”¹⁰¹

⁹⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XII, 120. “Salât” kelimesinin “dua” anlamına geldiğine dair İbn Hibbân’ın görüşüyle ilgili bkz. bu makale, s. 7, I. rivayet.

⁹⁶ el-Ferrâ, *Maâni'l-Kur’ân*, I, 451; ez-Zeccâc, *Maâni'l-Kur’ân*, II, 467. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur’ân’il-Azîm*, VI, 1876; en-Nehhâs, *İrâbu'l-Kur’ân*, II, 234.

⁹⁷ Kehf, 18/79.

⁹⁸ Taberî de bu kelimeyi Ezdâd’dan kabul edip aynı görüşü benimsemiştir ve buna dair rivayetler de nakletmiştir. (Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 83-84.) Ferrâ ise, “önlerinde” anlamını verirken; Zeccâc da aynı görüştedir. (el-Ferrâ, *a.g.e.*, II, 157; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, III, 305. Ayrıca bkz. en-Nehhâs, *a.g.e.*, II, 468.

⁹⁹ Bakara, 2/26.

¹⁰⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 12-13.

¹⁰¹ el-Ferrâ, *a.g.e.*, I, 20-21. Zeccâc ise bu kelime için “bundan daha büyüğünü” anlamını tercih etmiştir. (Bkz. ez-Zeccâc, *a.g.e.*, I, 104.) İbn Ebî Hâtim, Mücâhid’in bu kelimeye “misalin hem büyüğü hem küçüğü” yorumunu nakletmektedir. (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur’ân’il-Azîm*, I, 68.)

Cuma namazının faziletine dair bir rivayeti ve buna delil olarak sunduğu ayetle ilgili İbn Hibbân'ın görüşlerini de şöyle zikredebiliriz:

9) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) buyurdu ki: Bir kimse abdest alır da, onu tertemiz almayı becerir, sonra Cuma’ya gelerek susar ve hutbeyi dinlerse; onun gelecek Cuma’ya kadar işleyeceği (küçük) günahları ile üç günlük fazla günahı affolunur. (...).

Ebû Hâtim şöyle demiş: Hadis ilmini iyi bilmeyen kimse Cuma’dan Cuma’ya 8 gün olduğunu zannedebilir. Halbuki öyle değildir. Çünkü Efendimiz (s.a.v.): ‘Cuma’dan Cuma’ya olan günahları affolunur’ dememiştir. Zira Cuma vakti, güneşin zeval vaktidir ve Cuma günü zeval vaktinden öteki Cuma günü zeval vaktine kadar 7 gündür. Hadiste geçen ‘üç günlük fazla günahı affolunur’ ifadesindeki 3 gün de ilave edilince tamamı 10 gün olur. Nitekim Allâh Taâlâ şöyle buyurmuştur:...¹⁰² *مَنْ حَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا...* Bu ise kitaplarımızda geçen şu tür sözlerdendir: Kişi Allâh Taâlâ’ya taat eder ve O da onun henüz işlemediği günahlarını affeder.”¹⁰³

10) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den şöyle nakledilmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.)’a dendi ki; Yâ Rasûlellâh! Falanca kişi gece boyunca namaz kılıyor, fakat sabah olunca da hırsızlık yapıyor, (bu konuda) ne dersiniz? O da şöyle cevap verdi: Söylediğin şey (namaz), onu o fiilden alıkoyacaktır.

Ebû Hâtim bunu şöyle değerlendirmiştir: ‘Söylediğin şey (namaz), onu o fiilden alıkoyacaktır’ sözü; kitaplarımızdaki şu tür sözlerdendir: Araplar, fiili failine izafe ettikleri gibi, aynen fiilin kendisine de izafe ederler. Bu hadiste de Efendimiz (s.a.v.) şunu kastetmiştir. Eğer namaz, başında da sonunda da hakkı verilerek kılınıyorsa, o namaz kılan kişi; namaz kıldığı halde işlediği kötü fiillerden uzak kalacaktır. Nitekim Yüce Allâh şöyle buyurmuştur: *إِنَّ... الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ...*¹⁰⁴”¹⁰⁵

Önceki Peygamberlerle ilgili haberlerin anlaşılması hususunda zikrettiği ayetleri izah sadedinde de İbn Hibbân’ın şu açıklamaları olmuştur:

¹⁰² En’âm, 6/160.

¹⁰³ İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 18-19.

¹⁰⁴ Ankebût, 29/45.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VI, 300-301.

11) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu: Biz şüphe etmeye İbrahim (a.s.)’den daha layıkız. Hani o: **وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ**...¹⁰⁶ demişti. (...).

Ebû Hâtim şöyle diyor: Rasûlullâh (s.a.v.); ‘Biz şüphe etmeye İbrahim (a.s.)’den daha layıkız’ sözü ile ölülerin diriltilmesini değil; aksine o bununla, duasına icabet edilmesini kastetmiştir. Zira İbrahim (a.s.); gerçekleşeceğinden emin olmadığı bir hâlet-i rûhiye içinde: ‘Ey Rabbim, ölüleri nasıl diriltiyorsun? Bana göster’ sözüyle, duasında ve Rabb’inden talebinde istediği şeyi kastediyordu. Dolayısıyla Rasûlullâh (s.a.v.) da: **‘Biz (dua konusunda) şüphe etmeye İbrahim (a.s.)’den daha layıkız’.**¹⁰⁷ Çünkü dua ettiğimiz zaman bazen kabul ediliyor, bazen de edilmiyor, demiştir. Sözüün özü şu ki; ihbârî lafzın maksadı, muhatabı ta’limdir.”¹⁰⁸

İbn Hibbân hadiste geçen bir kelimenin anlamı için ayetlere baktığı ve bununla bir anlam benzeşmesi aradığı rivayeti de şöyle nakletmekte ve konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde serdetmektedir:

12) “Câbir b. Abdillâh (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: Sa’d b. Muâz’ın cenazesi Ashâb’ın huzurlarında iken Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdular: Bunun için Rahmân’ın Arş’ı sarsıldı.

Ebû Hâtim bununla ilgili olarak şöyle demiştir: Rasûlullâh (s.a.v.); اهتز لها عرش الرحمن sözüyle şunu kastetmiştir: Rahmân’ın Arş’ı, onun ölümüne sevinip neşelenmiştir. Nitekim Allâh Taâlâ’nın şu sözü de böyledir: **فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ...**... اهتزت ورببت¹⁰⁹ Yani Arz, sevinip coşar ve yeşerir.”¹¹⁰ Zeccâc ise bu kelimeye: “Arz’ın ihtizâz’ı; üzerine suyun düşmesiyle birlikte hareketlenip yeşermesi” şeklinde anlam vermiştir.”¹¹¹

13) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.), bir güvercinin arkasından giden (onunla oynayan) bir adamı gördü ve: (Şu adam) şeytanı takip eden bir şeytandır, buyurdu.

¹⁰⁶ Bakara, 2/260.

¹⁰⁷ Taberî de Rasûlullâh’ın (s.a.v.) bu sözlerini nakletmiş ve aynı şekilde bu yorumu o da tercih etmiştir. (Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, V, 491-492.)

¹⁰⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XIV, 88-90.

¹⁰⁹ Hacc, 22/5.

¹¹⁰ İbn Hibbân, *Sabîh*, XV, 501-502.

¹¹¹ ez-Zeccâc, *Maâni’l-Kur’ân*, III, 413.

Konuyla ilgili olarak Ebû Hâtim şunları söylemiştir: Güvercinle oynayan kişi, bu oyunuyla Allâh Taâlâ'nın kerih gördüğü şeyleri yapmaktan kendini kurtaramaz. Dolayısıyla Allâh'ın kerih gördüğü şeyleri işleyen kişi ise asidir ve asi kişiye 'şeytan' demek caizdir, her ne kadar bir insanoğlu da olsa. Nitekim şu ayette; ...شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ...¹¹² denilmiş ve hem insanlardan hem de cinlerden asiler **Şeytan** diye isimlendirilmişlerdir. Rasûlullâh (s.a.v.)'ın; güvercini 'Şeytan' diye isimlendirmesi ise, mücâveretten dolaydır. Zira onunla oynayan asinin fiili, güvercini (mefû'lü) etkiler."¹¹³ Nehhâs da bu anlamı destekleyen açıklamalar yapmış ve şunları ilave etmiştir: "Şeytan'ın anlamı; Allâh Taâlâ'ya isyan konusunda inatçı ısrarcı demektir. Çünkü onun zararı başkasına da dokunur. Dolayısıyla bu şeytan, ya cinlerden veya insanlardan olur. Sonuçta şeytanın anlamı; şer'de ileri ve aşırı giden, demektir."¹¹⁴

İbn Hibbân'ın bazı ayetlerdeki kelimelerin tefsirine ait son örnek de şu hadisin izahında geçmektedir:

14) "Hafsa (r.a.)'nın rivayetinde Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu: Her ergenlik çağına girene, Cuma namazı vacip (farz)tir (...).

İbn Hibbân diyor ki: Bu hadise göre; her yetişkin (ergenliğe ulaşan) kimseye Cuma'ya gitmek farzdır. Bu hükmün illeti ise, İhtilam'ın 'buluğ' anlamına gelmesidir. Sâbi çocuk ne zaman buluğa ererse –ki bu, 15 yaşına gelmesidir.- ihtilam olmasa bile bâliğ olmuş olur. Bunun benzeri şu ayettir: وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ...¹¹⁵. Allâh Taâlâ bu ayette, buluğ çağına gelenlere (evlere girme hususunda) izin istemeyi emretmiştir. Çünkü الْحُلُمُ ; Buluğ, demektir ve ayrıca çocuklar ihtilam olmadan da buluğ çağına ererler. Dolayısıyla aynen ihtilam olanlarda olduğu gibi, bunlar da izin isteme emrine muhatap olurlar."¹¹⁶

Bu son rivayette ise müellif; buluğ çağını, dinî sorumluluk açısından kelimenin lügavî izahını yaparak açıklamaya çalışmıştır. Burada hadisteki ergenlik kelimesinin anlamını, ayetteki benzer kullanımda aramaktadır.

Bu kısımda zikredilen her rivayet içindeki ayetlerin müellif tarafından yapılan açıklamaları için ayrı ayrı değerlendirme yapmadık. Çünkü sonuçta

¹¹² En'âm, 6/112.

¹¹³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XIII, 183-184.

¹¹⁴ en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, II, 91.

¹¹⁵ Nûr, 24/59.

¹¹⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, IV, 22-23.

hepsi kelime izahları şeklinde yapılan açıklamalardır. Bunların geneli hakkında şunları söyleyebiliriz: İbn Hibbân; hadisleri açıklama sadedinde, metin veya manaları anlatırken rivayette geçen kelimeler için ayetlerdeki kelimelerde benzeşme aramıştır. Ayrıca kelimelerin lügavi anlamlarına da başvurmuştur. Bazen ayetleri, sözün ifade tarzındaki temel gayeyi zikrederek açıklamış; bazen edatların, anlama yaptığı katkıyı açıklamış; bazen de ayetin manasını, kitaplarda geçen ifade veya cümlelerde anlam benzeşmesi arayarak açıklamıştır.

Burada Lügavî Tefsirde kullanılan şiir ve edebî sanatlar gibi metotlara müellifin hemen hiç başvurmadığı ve bunun yerine; en çok kelime ve biraz da cümle izahı ağırlıklı açıklamalar yaptığı görülmektedir.

İbn Hibbân'ın açıklamaları ve kelime izahlarının; Ferrâ, Zeccâc, Nehhâs gibi dil alimleri ve Taberî gibi bir müfessirin o kelimelere ait görüşleriyle çoğunlukla örtüştüğü görülmektedir. Bu da İbn Hibbân'ın, kendinden öncekilerin Kur'ân ve tefsir anlayışına yakın olduğunu göstermektedir, diyebiliriz.

d) Kur'ân'ın Delaleti ve Ahkâm Âyetlerini İzahı

İbn Hibbân; yaptığı ayet izahlarında Kur'ân tefsirine yardımcı olan Ulûmu'l-Kur'ân konularına ait meselelerden de bahsetmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın delaletiyle ilgili bazı önemli görüş, açıklama ve değerlendirmeleri de vardır. Konuyla ilgili rivayetleri ve müellifin değerlendirmelerini şu şekilde sunmak mümkündür:

1) “Ebû Hüreyre (r.a.) Rasûlullâh (s.a.v.)'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: Kendisinde Fâtîha'nın okunmadığı bir namaz tamamlanmış olmaz (...).

Ebû Hâtim konu hakkında şunları demiştir: Bu hadis de, *Şerâitü'l-Abbâr* adlı kitapta zikrettiğimiz tür haberlerdendir. Bu kitapta şunları söylemiştik: Kur'ân hitabı bazen özel bir duruma göre kendisine mahsus bir ayrıcalık arzeder. Hatta bu hitap, umumi bir konuda bile kullanılır. Yine aynı şekilde Kur'ân hitabı, mutlak hitap olan ve Sünnet'in beyan etmediği Mücmel lafzın keyfiyetine göre kullanılmak üzere bazı durumlarda da müstakillik içermez. (Yani, kendine has bir kullanım tarzı arzetmez).

Rasûlullâh (s.a.v.)'ın bütün Sünneti de kendisine has bir müstakillige sahiptir ve bunlarda Kitab'a ihtiyaç yoktur. Bunlar (hadislerin bu türü) ise; Kur'ân'ın Mücmel'ini açıklayan Mübeyyen'ler ile, yine Kur'ân'ın Müp-

hem'lerini beyan eden Müfessir'lerdir. Nitekim Allâh Taâlâ şöyle buyurmuştur: ¹¹⁷ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ...

Allâh Taâlâ bu ayetle ayrıca; mesela, ... ¹¹⁸ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ayetinin ve Kur'an'daki benzer Mücmel lafızların açıklayıcısının Rasûlullâh (s.a.v.) olduğunu haber vermiştir. Zira Müfessir (açıklayıcı) bir şeyin (lafzın), Mücmel bir şeye (lafza) muhtaç olması muhaldir. Çünkü tam aksine Mücmel'in Müfessir'e ihtiyacı vardır. Fakat bunun zıddını söyleyenler de; Sünnet'in Kur'an'a arzı gereklidir, iddiasında bulunmaktalar ve üstelik bu görüşün doğruluğunu desteklemekten aciz birtakım haberleri de delil göstermektedirler."¹¹⁹

İbn Hibbân burada, Kur'an'ın bir konuyu sunuş üslûbuna ait görüşlerini ifade ederken ayrıca, onun delalet metodunu da izaha çalışmıştır. Hitap tarzları yönünden Kur'an-Sünnet mukayesesi yapmış ve sünnetin, Kur'an'ı açıklayıcı vasfı üzerinde durmuştur. Yani Sünnet, aynı zamanda Kur'an'ın Mücmellerini açıklayan Mübeyyin'dir. Bu noktada tam tersini iddia edip, sünnetin Kur'an'a arzını savunanları da eleştirerek reddetmektedir.

İbn Hibbân, ahkâma dair konuları ihtiva rivayetleri de eserinde zikretmiştir. Bunlarda geçen ahkâm ayetlerinin izahıyla ilgili kendi görüşlerini de serdettiğini görmekteyiz.

2) "Saîd el-Hudri'den (r.a.) Rasûlullâh'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir. Beş Ukiyye'den az miktar (gümüş)'da zekat yoktur. En az üçer yaşındaki beş deveden (Ezvâd) aşağısında da zekat yoktur. Beş Vesk miktarının aşağısında (ki mahsullerde) da zekat yoktur.*

Ebû Hâtim diyor ki: Bu hadis;... ¹²⁰ حُدُّ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً ayetini açıklamaktadır. Bu ayette zekatın bir kısım mallardan alınması kastedilmiştir. Çünkü burada **mal** ismi; beş Zevd, beş Evak, beş Vesk miktarlarının dışında kalan kısımlar için gelmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de, bu sözleriyle

¹¹⁷ Nahl, 16/44.

¹¹⁸ Bakara, 2/43.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *Sabîh*, V, 91-92.

* **"Ukiyye:** Din lisanında 40 dirhemdir. 5 Ukiyye ise; 5x40=200 dirhem eder. **Zevd:** 3 ile 5 yaş arasında olan deveye denir ve çoğulu **Ezvâd**'dir. **Vesk:** Bir şeyi toplayıp yüklemek anlamına gelen bu kelime; Peygamber **Sâi** ile 60 **Sa'** eder. 1 **Sa'**= **1040 dirhem** ayarındaki ölçüye tekabül eder ki **5 Vesk= 1000 kilo eder**. Bu; hurma, üzüm, hububat gibi mahsullerin zekat nisabını öğretmektedir ki, bu da **5 Vesk**'tir." (M. SOFUOĞLU, *Sabîh-i Bahârî Tercemesi*, III, 1331, Ötüken neşr. , İstanbul-1987).

¹²⁰ Tevbe, 9/103.

kısımlar için gelmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de, bu sözleriyle belirlediği malların dışındakilerden zekat farzietini düşürmüştür.”¹²¹

İbn Hibbân, ahkâmıla ilgili bir konuyu ihtiva eden ve aynı zamanda içeriğinde Kur’ân’ın delaletine dair bazı konulara da değindiği bir rivayeti ise şöyle naklediyor:

3) “Münzir b. Cerîr, babasından şöyle nakletmiştir: Biz gündüzün ortasında Rasûlullâh (s.a.v.)’ın yanında bulunuyorduk; derken yalın ayak, (...) ekserisi hatta hepsi Mudar’lı çıplak birtakım adamlar Hz. Peygamber’e (s.a.v.) geldiler. Onların muhtaç halini görünce Rasûlullâh’ın (s.a.v.) yüzü değişti. İçeri girip çıktıktan sonra hutbe okudu ve; يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ...¹²² ayeti ile;...¹²³ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِعَدُوِّهَا...¹²⁴ ayetini okudu. (...). Daha sonra: ‘Her kim İslam’da güzel bir çığır açarsa, o çığırın eciri ile kendisinden sonra o çığırda amel edenlerin ecirlerinden hiçbir şey eksiltmeden sevapları kendilerine aittir. (...)’buyurdular.

İbn Hibbân konuyla ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur: Bu haber Allâh Taâlâ’nın;... وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى...¹²⁴ ayetiyle bütün günahları değil, bazı günahları kastettiğine delalet eder. Çünkü Mübeyyin (Rasûl), Allâh’ın kitabında muradın şu olduğunu haber vermiştir: Kim İslam’da kötü bir çığır açar ve onunla kendinden sonrakiler de amel ederse; hem bunun günahı, hem de bu yolda giden kendinden sonrakilerin günahı onun üzerine olur. Burada sanki Allâh Taâlâ şöyle demek istemiştir: Hiç kimse kimsenin günahını yüklenmez ancak, Rasûlümün size haber verdiği günahlar hariç. (Burada şuna dikkat edilmelidir ki:) Rasûlullâh (s.a.v.) bunları, ancak Allâh’ın vahyi ile söylemiş ve bu hadisindeki sözleriyle de umumi hitabı ancak Allâh’ın izniyle tahsis etmiştir. Zira Allâh Taâlâ buna şu ayetiyle şahadet etmiştir: وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ...¹²⁵ . Rivayette geçen... وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى...¹²⁶ âmm hitabının bir benzeri de;... وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ...¹²⁶ ayetidir. Bu ayette hitap, umûmîdir. Konuyla ilgili olarak Rasûlullâh (s.a.v.) da: ‘Her kim bir düşmanı öldürürse; öldürdüğü kimsenin elbise, silah ve diğer eşyaları onundur’ buyurarak, **Seleb**’in (öldürülen düşman askerinin elbise, silah vb. eşyaları) beşte birlik taksime dahil edilmeyeceğini ve az miktardaki eşyanın

¹²¹ İbn Hibbân, *Sabîh*, VIII, 62-63.

¹²² Nisâ, 4/1.

¹²³ Haşr, 59/18.

¹²⁴ En’âm, 6/164.

¹²⁵ Necm, 53/3-4.

¹²⁶ Enfâl, 8/41.

rı) beşte birlik taksime dahil edilmeyeceğini ve az miktardaki eşyanın öldüren kişiye ait olduğunu haber vermiştir. Bu durum ise neticede; mutlak âmm'ın, bir beyan ile tahsisidir.”¹²⁷

Bu açıklamalarda da görüldüğü gibi İbn Hibbân; tefsir anlayışında birinci öncelik olarak, ayetin ayetle tefsiri ilkesini esas almaktadır. Ayrıca nasların birbirini tahsis ve beyan noktasındaki fikirlerini de örnekler vererek açıklamaktadır.

İbn Hibbân'ın; aile hukukunu ilgilendiren boşanma konusuna ait şu hadisin izahında geçen bir ayet hakkındaki açıklamalarını da şöylece nakledelim:

4) “Âişe (r.a.) şöyle rivayet etmiş; Rasûlullâh (s.a.v.)’a: Bir adam karısını boşamış ve o kadın da başkasıyla evlenmiş. Daha sonra ikinci kocası da zifaftan önce bu kadını boşamış. Bu kadın, birinci kocasına dönebilir mi? diye soruldu. O da: Hayır dönemez, ancak ikinci kocası o kadının balcağızından tattıktan sonra birinci kocasına dönebilir, buyurdu.

Ebû Hâtim şöyle demiş: Kur’ân’daki; *فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ*...¹²⁸ ayetindeki hitap, umûmîdir. Bu ayette Allâh Taâlâ, birinci kocaya; boşadığı karısıyla evlenmeyi ancak başka bir erkekle evlendikten sonra mübah kılmıştır. Aynı şekilde Sünnet de bunu şu anlamda açıklamıştır: ‘Boşanan kadının birinci kocasıyla evlenebilmesi, ikinci kocasıyla cinsel ilişkiden sonra helal olur.’ (...)

Sonuçta Rasûlullâh (s.a.v.) da, Allâh’ın bu ayetteki muradını beyan ile böylece, Kur’ân’daki Mücmel hitabı açıklayan Mübeyyin olmaktadır. Buna göre ayetteki *... فَتَنْكِحُ زَوْجًا غَيْرَهُ*... cümlesinden kasıt; sadece nikah akdi değil, aynı zamanda cinsel ilişkidir.”¹²⁹ Taberî de ayeti bu şekilde yorumlamıştır.¹³⁰ Ayrıca Nehhâs ise şunları söylemiştir: “Buradaki ‘Nikâh’tan maksadın cima olduğunu Hz. Peygamber (s.a.v.) açıklamıştır. Nitekim bu kelimenin aslı da sözlükte bu anlama gelmektedir.”¹³¹

¹²⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 101-103.

¹²⁸ Bakara, 2/230.

¹²⁹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, IX, 428, 430.

¹³⁰ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV, 588-589.

¹³¹ en-Nehhâs, *İrâbu’l-Kur’ân*, I, 315.

Hırsızlığın cezasına dair toplumu ilgilendiren bir hükümle ilgili rivayette de İbn Hibbân, konuya mesnet teşkil eden ayetin açıklamasında kendi görüşlerini şöyle açıklamıştır:

5) “Râfi’ b. Hadîc (r.a.)’ten rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Ne ağaç üzerindeki meyveyi ne de **Keser** (denilen hurma göbeğini çalması halin)’de hırsızın elini kesmek yoktur.

Ebû Hâtim şöyle demiş: Allâh Taâlâ Kur’ân’daki şu umûmî hitabında; ... وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا...¹³² bir şey çalan hırsızın elini kesmeyi emretmiştir. Sünnet ise bunu; meyve ile **Keser** çalana el kesme cezasının olmayacağını ve bu cezanın ancak, çalınan şeyin ¼ değerinde olması halinde uygulanacağı şeklinde açıklamıştır. Dolayısıyla ayetteki murad edilen mana şöyle olur: Birisi; ¼ dinar veya meyve ile **Keser** dışındaki şeylerden bu miktara eşit bir şey çalarsa o zaman elini kesiniz.”¹³³ Müellif burada, sünnetin Kur’ân’daki **âmm**’ı tahsis ettiğini göstermektedir.

İbn Hibbân, ahkâmıla ilgili ayetleri açıklarken en çok üzerinde durduğu nokta, âmm’in tahsîsi ve beyanı meselesidir. Yani Kur’ân’daki umûmî ifadelerin; sünnet tarafından hem açıklandığını, hem de hükümlerdeki genelliğin tahsis edilip çerçevenin belirlendiğini ifade etmiştir. Ayrıca ‘Nikâh’ kelimesine verdiği sözlük anlamının, dilcilerin zikrettiği anlama da örtüştüğü görülmektedir.

e) Diğer Bazı Âyetlerin İzahı

Bu kısımda İbn Hibbân’ın naklettiği diğer rivayetleri ve bunlar içinde geçen bazı ayetlere dair yaptığı izahları zikretmeye çalışacağız. Bunların ilki Kunût meselesiyle ilgili rivayet ve konuya dair ayet izahlarıdır.

1) “İbn Ömer (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.), Kunût’unda bazı kavimlere beddua ederdi ve Allâh Taâlâ da şu ayeti indirdi: لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ¹³⁴

Ebû Hâtim konuyla ilgili şunları söylemiştir: Hadis metinlerini incelemede mahir olmayan ve sahih hadisleri iyi anlayamayanlar bu hadiste de yanlışa

¹³² Mâide, 5/38.

¹³³ İbn Hibbân, *Sabîb*, X, 317-318. Taberî de, bu cezayı gerektiren çalınmış malın ¼ ve yukarı değerde olması gerektiğini söylemekte ve hatta İbn Abbâs’ın bu ayete “**âmm**” dediği ile ilgili bir de rivayet nakletmektedir.(Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 296-297.)

¹³⁴ Âl-i İmrân, 3/128.

düşüp namazlarda Kunût'un mensûh olduğunu zannedebilirler. Halbuki gerçek öyle değildir. Çünkü İbn Ömer'in rivayetinde: 'Rasûlullâh (s.a.v.), Kunût'unda bazı kavimlere beddua ederdi ve Allâh Taâlâ da bu ayeti indirdi' deniliyor. Burada mesele son derece açıktır. Şöyle ki; hem kafirlere ve münafıklara namazda beddua etmek, hem de Müslümanlara hayır dua etmek mensûh değildir. Bunun delili ise; Ebû Hüreyre (r.a.)'nin haberindeki Rasûlullâh (s.a.v.)'in şu sözüdür: 'Görmedin mi onlar döndüler¹³⁵'. Bu ifade açıklıyor ki; onlar eğer dönmemiş ve Allâh onları kafirlerin elinden kurtarmamış olsaydı, Rasûlullâh (s.a.v.) yine Kunût duasını yapmaya devam edecekti. Allâh Taâlâ'nın; لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ sözü, kafirlere beddua etmenin mensûh olduğunu gösteren bir açıklama değildir. Ancak bu ayet kafirleri, kendilerine dua edilmesinin azap ve helaktan engelleyecek bir fayda sağlamayacağını bildirmektedir. Yani ayette kastedilen; ya İslam'a girerler ve tevbeleri kabul edilir veya şirke devam ederler ve azap edilirler. Yoksa Kunût, mensûh değildir."¹³⁶

İbn Hibbân buradaki ayetin, namazda yapılan Kunût duasını sanki neshettiği gibi bir yanlış anlamayı düzeltmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de önce olayın detayını vermekte ve sonra da ayetin genel maksadı ile uzlaştırıp problemi çözme yoluna gitmektedir. Dolayısıyla ayetin, nesh gayesinin olmadığını da ifade etmektedir.

2) "Câbir b. Abdillâh (r.a.) şöyle nakletmiştir: Dolunaylı bir gecede Rasûlullâh (s.a.v.) yanımıza geldi ve buyurdular ki: Şüphesiz Kıyamet günü Rabb'inizi, şu dolunayı gördüğünüz gibi göreceksiniz ve O'nu görme hususunda birbirinizle izdihama girmeyeceksiniz (üst üste yığılıp sıkışmayacaksınız.)

İbn Hibbân şöyle demiş: Ru'yetullâh konusundaki bu tür haberler, ilimden nasibini almayanların reddettiği haberlerdir. Bunlar, Allâh Taâlâ'nın; kafirlerle aralarında bir fark olsun diye seçkin mümin kullarına kendisini

¹³⁵ Bu cümlelerin geçtiği hadis tam metni şöyledir: "Ebû Hüreyre (r.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.v.) bir ay müddetle Yatsı namazındaki Kunût'unda: Allâh'im! Velid b. Velid'i kurtar! Allâh'im! Seleme b. Hişâm'ı kurtar! Allâh'im! Ayyâş b. Ebî Rebîa'yı kurtar! Allâh'im! Müminlerin zayıf olanlarını kurtar! Allâh'im! Mudar kabilesi üzerine olan şiddet ve baskını arttır! Allâh'im! Bunu onlara, Yûsuf'un kıtlık yılları gibi yap! , derdi. Ebû Hüreyre (r.a.) demiş ki: Bir müddet Rasûlullâh (s.a.v.) bu duayı bıraktı ve onların lehine dua etmedi. Ben O'na bunu söyleyince O da şöyle buyurdu: Onları görmüyor musun, hepsi döndüler!" (İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 323-324.)

¹³⁶ İbn Hibbân, *Sabîh*, V, 327-328.

görme imkanı vermesini muhal görmekteydiler. Fakat Kur’ân ise, konuyla ilgili zikrettiğimiz hadisleri aynen desteklemektedir. Mesela; *كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُورُونَ*¹³⁷ ayeti gibi. Bu ayete göre kafirlerin, Rabb’lerinden bir perdeyle ayrılmış olmaları kesin şekilde ortaya çıkınca bu; aynı zamanda kafirlerin dışındakilere Allâh’ın görünmesi engellenmeyecek anlamına gelmektedir. Fakat bir de şurası var; Allâh Taâlâ bu dünyada mahlukatı fenâ için yaratmıştır ve neticede ise Bâkî bir şeyin fânî gözle görünmesi imkansızdır. Öte yanda; Allâh Taâlâ mahlukatı yaratıp daha sonra da dünya veya Âhîret hayatından birinde ebedi kalmak üzere kabirlerinden diriltince, o zaman da sonuçta ebedi hayatta kalmak üzere yaratılan gözle Bâkî bir şeyi görmek de imkansız olur. Böyle bir şeyi de ancak ilmî yönden cahil biri inkar eder ve bunu yanlış bir kıyas ve tersyüz edilmiş bir görüşle reddeder.”¹³⁸

İnsanın görme ve kavrama alanının dışına çıkan bazı konular, İslam dininin kaynağı olan vahyin inişinden itibaren de tartışılmış ve bu konular dinimizde, inanca bağlı meseleler olarak yerini almıştır. Ğayb’a iman, Âhîret’e dair konular vb. gibi; Allâh’ın insanlar tarafından görülüp görülemeyeceği meselesi de bu tür konuların en önemlilerinden olmuştur. Ashında İslam inancındaki Âhîret’e dair bir mevzu olan bu olayın birazcık detayı Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bizlere bildirilmektedir. Ancak bu haberde de, meselenin tam keyfiyeti bildirilmemiş ve özellikle bu olay, müminlerin Âhîret’te ulaşabilecekleri en üstün mertebe olarak tanımlanmıştır. İbn Hibbân burada, ayet ve hadislerden hareket ederek konuyu ikna edici bir kıyasla yoruma tabi tutmaktadır.

Dini kuralların gerek vaz’edilmesi gerekse uygulanması noktasında aşırılığa yol açacak davranışlar bağlamında Rasûlullâh (s.a.v.)’ın, Ashâb’ı ile arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir konuya dair rivayeti de İbn Hibbân nakletmiş ve bununla ilgili ayetleri de şöyle izah etmiştir:

3) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Sizi serbest bıraktığım şeyler hususunda beni rahat bırakın. (...)

¹³⁷ Mutaffifin, 83/15.

¹³⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XVI, 477-478. Zeccâc ise bu konuda şunları söylüyor: “Bu ayet, Allâh Taâlâ’nın ahirette görüleceğine delildir. Eğer öyle olmasaydı bu ayetin bir manası olmazdı ve kafirlerin, Allâh’ı görmelerinin engellendiği bir yerde olacakları hissettirilmezdi.” (*ez-Zeccâc, Maâni’l-Kur’ân*, V, 299.

Ebû Hâtim şunları söylemiştir: Bu rivayette açıkça şu hususu beyan vardır: Rasûlullâh (s.a.v.)'ın yasaklarının hepsi; eğer mendupluğuna bir delalet yoksa, kesinlik ve vücûb ifade eder. Emirleri ise; eğer mendupluğuna herhangi bir delalet yoksa, gücün ve takatın ölçüsünde vücûb ifade eder. Nitekim Allâh Taâlâ şöyle buyurmuştur: ... وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا...¹³⁹ . Ayrıca Allâh Taâlâ, aralarında anlaşmazlık çıkan konularda Rasûlullâh (s.a.v.)'ı hakem tanımaya ve onun verdiği hükümlerde gönlünde bir rahatsızlık hissetmeden ve onun hükümlerine ters düşen görüşleri, kıyasları terk ederek Allâh'a ve Rasûl'üne teslim olmayanlarda da imanı nefyetmiş ve şöyle buyurmuştur: ...¹⁴⁰ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ...¹⁴¹

Müellif bu rivayetteki açıklamaya çalıştığı birinci ayette, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) emir ve yasaklarının iki çeşit vücûb ifade ettiğini söylemektedir. Bunları da, istitânın dışındaki bütün nehiylerde kesin vücûb; emirlerde ise istitâa (gücü nispetinde) vücûb diye tanımlamaktadır. Ancak ikinci ayette ise Rasûlullâh'a (s.a.v.) itaat ve teslimiyette; kalbinde en küçük bir rahatsızlık bile duymayı, imanı yok eden unsur olarak anlamaktadır.

İbn Hibbân'ın müstakil ayet izahlarına dair bir başka rivayetini de şöyle zikrederim:

4) “Ebû Saîd el-Hudrî'den (r.a.) rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.): ‘Kişi, ölürken üzerinde bulunan elbiselerle diriltilir.’ buyurmuştur.

Ebû Hâtim diyor ki: Rasûlullâh (s.a.v.)'ın bu sözünde geçen; ‘üzerindeki elbiselerle’ ifadesinden; ‘ölen kişinin amelleri’ kastedilmiştir. Nitekim şu ayetteki; ¹⁴² وَتَبَاتَكَ فَطَهَّرَ ifadesinde Allâh Taâlâ: Amellerini düzelt (salih ameller işle!), anlamını murad etmiştir.* Dolayısıyla hadiste; ‘kişinin ölürken üzerin-

¹³⁹ Haşr, 59/7.

¹⁴⁰ Nisâ, 4/65.

¹⁴¹ İbn Hibbân, *Sabîh*, V, 465-467.

¹⁴² Müddessir, 74/4.

* Taberî de hemen hemen bu anlama yakın yorumda bulunmuş ve birçok müfessirin bu yönde yorumları olduğunu söylemiştir. (Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 12.) Ferrâ ve Zeccâc da aynı anlamı zikretmekle beraber öncelikle “intikam duygusunu temizle, nefsini temizle” anlamını almışlar ve “intikam duygusuyla dolu kimse için دنت الثياب tabiri kullanılır.” demişlerdir. (el-Ferrâ, *Maâni'l-Kur'ân*, III, 200; ez-Zeccâc, *Maâni'l-Kur'ân*, V, 245.) İbn Ebî Hâtim ise, İbn Abbâs'ın şu sözlerini nakletmektedir: “Araplar ‘**elbiseni temiz tut**’ sözünü ‘günahlardan temizlen’ anlamında kullanırlar. Dolayısıyla burada ‘elbiseler’den maksat ‘günahlar’ anlamıdır.” (İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, X, 3382.)

de bulunan elbiseleri içinde diriltileceği' anlamı kastedilmemiştir. Çünkü Rasûlullâh (s.a.v.)'den gelen hadislerden birçoğunda; insanların kıyamet gününde yalınayak, çıplak ve sünnetsiz olarak haşrolunacakları ifade edilmektedir.”¹⁴³

Gayr-i Müslimlerle ilişkileri açıklayan bir rivayette de İbn Hibbân bir başka ayetin izahını yaparken şunları söylemiştir:

5) “Habbâb'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ben Mekke'de bir demirci idim ve Âs b. Vâil'e bir kılıç yapmışım. Daha sonra ondan parasını almak için gittiğimde bana dedi ki: Muhammed'i inkar etmedikçe ücretini vermeyeceğim. Ben de: Sen ölüp tekrar dirilmedikçe O'nu inkar etmeyeceğim, dedim. O: Ben ölecek ve tekrar dirilecek miyim? dedi. Ben de: Evet, deyince o tekrar: Allâh beni orada malım ve çocuklarım olduğu halde diriltecek ve sana ücretini o zaman veririm, dedi. Bunun üzerine Allâh Taâlâ: *أَفْرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتِينَ مَالًا وَوَلَدًا*¹⁴⁴ ayetini indirdi.

Ebû Hâtim şöyle diyor: ‘...Âs b. Vâil'e bir kılıç yapmışım. Daha sonra ondan parasını almak için gittim...’cümlesini duyanların kalbine şöyle gelebilir: ‘Dâru'l-Harb'de ticaret yapmak ve Müslüman Harbî'nin, Müslümanlar aleyhine bir güç haline dönüşebilecek bir alış-veriş yapması mübahdır.’ Bilinmelidir ki, bu zayıf bir istinbat ve derleme-toplama bir istidlaldir. Zira Habbâb'ın, Âs b. Vâil'e kılıcı yaptığı zaman ise henüz kıtâl (savaş) ayeti inmemiş ve cihad da farz kılınmamıştı. Çünkü; cihadın farz oluşu ve müşriklerle savaşın emredilmesi, daha önce de zikrettiğimiz üzere Mekkelilerin Rasûlullâh (s.a.v.)'ı Mekke'den çıkarmasından sonradır. Ayrıca bu kıssa (olay), Allâh Taâlâ'nın müslümanlara cihadı farz kılmasından önce Mekke'de gerçekleşmiştir.”¹⁴⁵

Buradaki rivayetin yorumunda müellif, bir ayetin inişine sebep olan olay ile, ayetin anlamından yanlış bir hüküm çıkarmanın sakıncasına dikkat çekmektedir. Bunu yaparken de olayın, savaş ayetinden önce Mekke döneminde meydana geldiğini söylemiş; böylece ayetleri ve hükümleri yorumlarken, vahyin nüzûl sürecine dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sonuçta onun; vahyin, Mekki'liği ve Medeni'liğine riayet metoduna dikkat ettiğini görmekteyiz.

¹⁴³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, XVI, 307-308.

¹⁴⁴ Meryem, 19/77.

¹⁴⁵ İbn Hibbân, *Sabîh*, XI, 383-384.

Kur'ân İlimleri içinde ele alınan “Kur'ân'ın ilk inen ayetleri veya sureleri” hakkında naklettiği haberlerle ilgili İbn Hibbân da bazı değerlendirmeler yapmıştır. Konuya dair bir rivayeti ve bununla ilgili görüşlerini şu şekilde sunmak mümkündür:

6) “Yahyâ b. Kesîr demiş ki: Ebû Seleme'ye: Kur'ân'dan ilk inen hangileridir? diye sordum, o da: Müddessir'dir, cevabını verdi. Bana: ¹⁴⁶ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ خَلَقَ اَفْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ خَلَقَ ayetleridir diye söyledi. (...).

İbn Hibbân bu rivayeti şöyle değerlendirmiştir: Câbir'in; ‘ilk inen ayetler Müddessir'dir’ haberi ile; Hz. Âişe'nin (r.a.), ‘ilk inenler Alak 1-5 ayetleridir’ haberi arasında herhangi bir çelişki yoktur. Çünkü Allâh Taâlâ, Alak suresi ilk beş ayeti Rasûlullâh (s.a.v.)'a Hira mağarasında iken indirmiş; eve dönünce de Hz. Hatice (r.a.) O'nu örtmüş ve üzerine de su serpmiştir. İşte O, bu esnada Hz. Hatice'nin evinde iken de Müddessir inmiştir. Dolayısıyla buradan, iki rivayet arasında da herhangi bir çelişki veya tutarsızlığın bulunmadığı ortaya çıkmış olmaktadır.”¹⁴⁷

Müellif burada konuyu, olayların birbiri arkasınca meydana geldiğini söyleyerek yorumlamıştır. Olayın her bir parçasını farklı farklı anlatan rivayetleri bir araya getirerek bir bütün oluşturmuştur. Böylece aralarında çelişki varmış görüntüsünü de izale etmiş olmaktadır.

Bu başlık altında şu ana kadar zikrettiğimiz 6 rivayetin her biri farklı konular içermektedir. Dolayısıyla bu rivayetlere ait İbn Hibbân'ın görüşlerini en sonda topluca değil, her birini hemen akabinde değerlendirmeye çalıştık.

f) Kur'ân'ın Okunmasıyla İlgili Rivayetler

İbn Hibbân; Tefsir konularını direkt olarak ilgilendirmeyen ancak, Kur'ân'ın okunuş keyfiyeti ve okunuşunun edası esnasında takınılacak tavırlar ve ses düzeni ile ilgili bazıları mükerrer olmakla beraber 3 rivayet nakletmiştir. Biz de burada o rivayetleri ve müellifin bunlarla ilgili görüşlerini zikretmek istiyoruz.

1)“Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Allâh, Kur'ân'ı (güzel bir sesle açıktan okuyan bir Peygambere kulak ver(ip sevabı bol kıl)dığı kadar hiçbir şeye kulak ver(ip mükafat ihsan et)memiştir.

¹⁴⁶ Alak, 96/1-5.

¹⁴⁷ İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 220-221.

Ebû Hâtim şöyle demiş: Hz. Peygamber (s.a.v.); يتعنى بالقرآن sözüyle 'Kur'ân'la hüzünlenmeyi' kastetmiştir. Eğer bundan, nameli (şarkı gibi) okumayı kastetmiş olsaydı; يتعان به = şarkı söyler gibi okuyan' derdi, fakat böyle demedi. Kur'ân'ı etkili ve ince sesle okumak (تخزن بالقرآن); boğazı oynatıp güzel sesler çıkararak, duruma göre çeşitli ses nameleriyle, boş arzulara uymak ve sesi güzelleştirip tatlılaştırmak değildir. Aksine bu, şu iki şeyi birbirine yaklaştırmaya çabalamaktır: **Esef ve Telehhüf.**

Esef: Yapılan hatalardan dolayı ortaya çıkan hâlet-i rûhiyedir. **Telehhüf:** Yaşadığı bir olayın kendi üzerinde bıraktığı derin etkiden dolayı âh ü figân etmek ve derin üzüntüye boğulmaktır. Kalp, üzülp acı çektiği zaman ses de üzülür, titreşir ve buğulu çıkar, göz kapakları yaşlarla dolar ve kalbi ise parıltılar kaplar. İşte o zaman teheccüde kalkan kişi münâcâtın (yakarışın) lezzetini duyar, tadını alır. Böylece halktan kaçıp geçmiş günahları, ayıpları ve noksanlarıyla affını istemek amacıyla yuvasında baş başa yalnız kalır.”¹⁴⁸

İbn Hibbân'ın yaptığı bu tahlil ve değerlendirmenin; insan duyguları ve psikolojisinin analizi noktasında dikkate değer olduğunu düşünüyoruz. Zira burada onun; insanın duygu ve düşünce dünyasına dair yaptığı değerlendirmeleri, tahlili ve bunların neticesinde elde ettiği sonuçlarla; Kur'ân'ın mesajının sadece anlam, ahkam, hikmetler vb. yönlerinden değil; aynı zamanda hislerle de algılanmasının ve telezzüzünün önemini vurgulamak istediğini düşünmekteyiz.

Kur'ân'ı hüzünlü bir hâlet-i rûhiyye ile okumaya dair bir başka rivayeti ve İbn Hibbân'ın bununla ilgili görüşlerini de şöyle zikrederim:

2) “Mutarrîf'in babasının (Abdullâh b. Şihhîr) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Rasûlullâh'ı (s.a.v.), ağlamaktan dolayı göğsünde değirmen sesi gibi bir sesle namaz kılarken gördüm.

Ebû Hâtim bu rivayeti şöyle değerlendirmiştir: Bu haberde Allâh Taâlâ'nın Kur'ân'la hüzünlenmeye izin vermesinin ne anlama geldiğinin net olarak açıklaması vardır. Yani bu; Kur'ân'ı baştan sona hüzünle dinlemektir. Çünkü Kur'ân'ı hüzünlü okumanın başlangıcı, yasaklardan tamamen uzaklaşmaya azmetmek; sonu ise, gitgide ibadetleri arttırmaktır. Zira hüzünlenmek; -daha önce açıkladığım şekildeki gibi olunca- Kur'ân'la hüzünlenen

¹⁴⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 27-30.

kişinin sanki kendisini tamamen Mevlâ'nın yakınlığına bırakması ve bunun dışındaki herşeyle ilgisini kesmesi demektir.”¹⁴⁹

Kur'ân okumaya dair bir başka rivayeti de İbn Hibbân şöyle nakledip onunla ilgili değerlendirmesini Arap dili üslûbu yönünden yapmaktadır:

3) “Berâ b. Azîb'in (r.a.) rivayetine göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Kur'ân'ı seslerinizle süsleyiniz!

Ebû Hâtim şöyle demiş: Bu lafız, zıt anlamlı lafızlardandır. Dolayısıyla Rasûlullâh (s.a.v.) bu sözle şunu kastetmiştir: Seslerinizi Kur'ân'la değil; Kur'ân'ı, seslerinizle süsleyin!”¹⁵⁰

Kur'ân okumanın adabı, okurken takınılacak tavır ve ses düzeniyle ilgili rivayetleri değerlendiren müellifin görüşlerinin şu noktada toplandığı söylenebilir: Kur'ân okurken bir kimsenin bütün tavırlarıyla; önce iç dünyasında, daha sonra da dış dünyasındaki hareketlerinde, ilâhî bir atmosferi oluşturmaya çalışması gerekir. Yani bu; kişinin, zihnini ve duygu dünyasını Kur'ân'ın manevi tesiri altına alarak bunu fiillerine aktarması demektir.

g) Kur'ân'ın Faziletine Dair Rivayetler

Ulûmu'l-Kur'ân içinde kabul edilen bir konu da; Kur'ân'ın tamamı, bir veya birkaç sûresini yahut bazı ayetlerini okumanın kişiye kazandıracığı sevapları, uhrevî kazançları ihtiva eden Kur'ân'ın Faziletleri meselesiyle ilgili olarak İbn Hibbân da bazı rivayetleri nakletmiştir. Bu rivayetleri sadece nakletmekle kalmayan müellif, onları açıklayıp bazı değerlendirmelere tabi tutmuştur. Konuyla ilgili rivayetleri şöylece sıralamak mümkündür:

1) “Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivayete göre, Rasûlullâh (s.a.v.) bir gezinti esnasında iken Ashâb'tan biri Rasûlullâh (s.a.v.)'a doğru yürüdü ve O da ona dönerek: Sana Kur'ân'ın en faziletlisini haber vereyim mi?, buyurdu ve ona Fâtihâ'yı okudu.

Ebû Hâtim şunları söylemiş: Rasûlullâh (s.a.v.); ‘Sana Kur'ân'ın en faziletlisini haber vereyim mi? sözyle; ‘Kur'ân'ın, senin için en faziletli olanını’

¹⁴⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 30-31.

¹⁵⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 25-26. Bununla ilgili daha geniş açıklama için bkz. *a.g.e.*, aynı yer, dipnot, 1.

manasını kastetmiştir. Çünkü Allâh Kelâmı'nın içinde bir fazilet (üstünlük) derecesi (farkları) olması muhaldir."¹⁵¹

2) "Übeyy b. Ka'b'tan (r.a.) rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Allâh Taâlâ buyurdu ki: Allâh, Tevrât ve İncil'de Ümmü'l-Kur'ân gibi bir sûre indirmemiştir. (...).

Ebû Hâtim bu hadis ile ilgili şunları söylemiştir: 'Ümmü'l-Kur'ân gibi bir sûre ne Tevrât'ta ve ne de İncil'de yoktur' cümlesinin anlamı şudur: Allâh Taâlâ, Ümmü'l-Kur'ân'ı okuyana verdiği kadar sevabı ne Tevrât'ı okuyana ve ne de İncil'i okuyana vermemiştir. Çünkü Allâh Taâlâ, fazl u keremi ile bu ümmeti diğer ümmetlerden üstün kılmış ve Kelâm-ı İlâhî'sini okuma konusunda bu ümmete; diğer ümmetlere verdiği kadar çok sevap verip üstünlük bahşetmiştir. Bu durum ise, Allâh'ın bu ümmete bir fazl ve adaleti-dir."¹⁵²

3) "Ebû Saîd el-Muallâ'nın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ben bir kere mescitte namaz kılariken Rasûlullâh (s.a.v.) bana seslenmişti ve ben de icabet edememiştim. (Namazdan sonra vardığımda) Yâ Rasûlellâh, namaz kılıyordum (bundan dolayı geç icabet ettim) diye özür diledim. Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.): Allâh Kur'ân'da: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ...¹⁵³ buyurmadı mı? dedi ve sonra bana: Ey Saîd, bu mescitten çıkmadan sana muhakkak bir sûre öğreteceğim ki o, Kur'ân'daki sûrelerin en büyüğüdür, buyurdu. Ben de: Olur, dedim ve o şöyle buyurdu: Bu sûre, الْحَمْدُ...¹⁵⁴ sûresidir ki (namazlarda) tekrar edilen yedi ayet ve (bana ihsan edilen) Kur'ân'dır.

Ebû Hâtim bununla ilgili olarak demiş ki: Rasûlullâh (s.a.v.); 'Bu, Kur'ân'daki en büyük sûredir' sözüyle 'sevap yönünden en büyüktür' manasını kastetmiştir. Yoksa Kur'ân'ın bir kısmı diğer kısmından daha faziletli (üstün)dir, anlamına gelmez."¹⁵⁵

İbn Hibbân konuya dair son olarak nakledilen rivayeti değerlendirirken, sûrelerin ismiyle ilgili olarak da görüşlerini ayrıca zikretmiştir.

¹⁵¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 51-52.

¹⁵² İbn Hibbân, *Sabîh*, III, 53-54.

¹⁵³ Enfâl, 8/24.

¹⁵⁴ Fâtiha, 1/1-7.

¹⁵⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 56-57.

4) “Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Kur’ân’da otuz ayetli bir sûre vardır ki o, affedilinceye kadar sahibi (okuyanı) için istiğfar eder. İşte bu sûre, Mülk sûresidir.

Ebû Hâtim bu hadisle ilgili şunları söylemiştir: Rasûlullâh (s.a.v.); ‘sahibi (okuyanı) için (o sûre) istiğfar eder’ ifadesiyle ‘o sûreyi okuma sevabını’ kastetmiştir. Zira burada, kendisinden meydana geldiği bir şeyin ismini kullanmıştır ki o da; “sevap”tır. Aynı şekilde sûrenin ismi, bizzat o ismin delalet ettiği varlık için kullanılmıştır. Nitekim, “Bakara’nın sevabı”, “Âl-i İmrân’ın sevabı” tabirlerinden; “Kur’ân’ın sevabı” manasının kastedilmesi gibi. Çünkü Araplar kendi dillerinde; ‘kendisinden sudûr eden bir şeyi; o şeyin ismi olarak kullanırlar.’¹⁵⁶

İbn Hibbân; Kur’ân’ın fazileti meselesinde, Allâh Kelamında bir üstünlük farkının olmasını kabul etmemektedir. Gerek bir surenin Kur’ân’ın üçte birine denk olması, gerekse bir surenin kendine has belirtilen faziletine dair bütün rivayetleri şu yorumla ortak bir noktada birleştirmektedir: Kur’ân’ın faziletleri; bir sure veya ayetin kişiye kazandıracığı sevap derecesi veya miktarı bakımından üstünlük farkı demektir.

h) Sebeb-i Nüzûl ile İlgili Rivayetler

Malum olduğu üzere Tefsir Usûlü’nün en önemli konularından birisi de sebeb-i nüzûl konusudur. İbn Hibbân’ın da eserine aldığı nakiller içerisinde Tefsir ilmini ilgilendiren en çok rivayet, nüzul sebepleriyle ilgili haberlerdir. Bu rivayetler için Kütüb-ü Sitte’ye baktık ve hemen hepsinin onlarda da mevcut olduğu gördük. Müellifin eserinde tespit ettiğimiz kadarıyla 50’den fazla nüzul sebebine dair rivayet nakledilmiştir. Bunların hepsini çalışmamızda zikretmek uygun olmayacağı için buraya almadık. Ancak bu rivayetlerle ilgili olarak şunları söylemek mümkündür:

İbn Hibbân, eserindeki birçok hadisle ilgili fikirlerini beyan edip değerlendirmeler yaparken; nüzul sebepleriyle ilgili rivayetlerin hiçbirinde, hadislerin ne senedi ne de metni hakkında herhangi bir şey söylememiş ve bir değerlendirme yapmamıştır. Sadece olayları ve bunlarla ilgili inen ayetleri ihtiva eden hadisleri sened ve metniyle birlikte zikredip bırakmıştır.

Sebeb-i nüzûle ait bu rivayetleri, râviler ve olaylar ilişkisi bakımından üç noktada değerlendirebiliriz: 1) Bu rivayetlerin çoğunda râvînin; ya sebeb-i

¹⁵⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 67-69.

nüzûlle ilgili olaya şahit olduğu veya ayetin bizzat kendisi hakkında indiğini söyleyerek olaya şahitliğini de ortaya koyduğu görülmektedir.¹⁵⁷ 2) Bazı rivayetlerde ise râvi; olaya bizzat şahit olmayıp başka birinden sadece rivayet etmektedir.¹⁵⁸ 3) Diğerlerinde ise; nakledilen olayın, ilgili ayetin nüzûlüne sebep olduğu, Sahabi tarafından söylenmektedir. Bundan da Sahabi'nin, o olayı kendi içtihadıyla “sebeb-i nüzûl” olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

İbn Hibbân'ın sebeb-i nüzûller hakkında hiçbir değerlendirme ve yorum yapmamasının nedeni hakkında; tefsire dair yazdığı eseri elimizde bulunmadığı ve o eserinde sebeb-i nüzûlleri nasıl değerlendirdiğini bilemediğimiz için bir şeyler söylemek mümkün değildir. Fakat müellifin, bu rivayetleri sadece hadis değeri taşımaları bakımından bir hadis kitabı içerisinde naklettiği ve onları başka yönlerden (mesela tefsir açısından) bir değerlendirmeye gerek görmediği düşünülebilir.

SONUÇ

Kur'ân'ın anlaşılması çabalarının başında hiç kuşkusuz Tefsir ilmi gelmektedir. Bu ilim dalında; sadece ismini bildiğimiz, fakat kendisine ulaşamadığımız birçok eser vardır. Bunlardan birisi de İbn Hibbân'a ait Tefsirdir ve ne yazık ki onu okuyup inceleme şansına sahip değiliz. Ancak, *es-Sabîh* adlı eserini incelemeye çalıştığımız bu araştırmada; müellifin, hadis rivayetleriyle ilgili yaptığı açıklamalarda geçen ayetlere dair yaptığı izahları ele aldık. Böylece ayetleri izah sadedinde yaptığı açıklamaları ve değerlendirmelerinden, onun Tefsir metodu ve Kur'ân anlayışı hakkında bazı ipuçlarını tespit etmeye çalıştık. Araştırmanın sonuçlarını şu şekilde sunmak mümkündür:

Eserin tanzim ve tertibini yapan İbn Belbân; kitabın tamamında olduğu gibi, rivayet edilen hadislerin Kur'ân ve tefsirle ilgili olanlarından da bazılarını açıklayıcı başlıklar altında sunmuştur.

¹⁵⁷ Bkz. İbn Hibbân, *Sabîh*, II, 483-484; III, 261; V, 19-20, 98; VIII, 127, 129; IX, 205, 263, 297, 379, 489, 496-498; X, 107-108, 112-113, 261-263, 302-303, 328-329, 451; XI, 34, 59, 92-94, 114, 116, 193-194, 243-244; XII, 173, 391; XIII, 16, 57; XIV, 6, 533-536; XV, 452-453, 490-491, 319; XVI, 118-120.

¹⁵⁸ Bkz. İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 117-118, 294-295; VI, 409; IX, 149-150, 169; XI, 482; XIV, 167, 487, 521, 524; XV, 519.

¹⁵⁹ Bkz. İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 92-93, 126-127, 239; XI, 8; XIII, 363. Bu çeşit sebeb-i nüzûle ait bir örnek için ayrıca bkz. bu makale, s. 3, 2. rivayet.

Sebeb-i nüzûle ait naklettiği rivayetler hakkında herhangi bir değerlendirme yapmayan İbn Hibbân'ın; bu konudaki rivayetlere, sadece ayetlerle ilgili olayları anlatan bir hadis değeri olması açısından önem verdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca müellifin tefsiri elimizde olmadığı için, sebeb-i nüzûlleri nasıl değerlendirdiği hakkında da bir şeyler söylemek imkansızdır.

Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ayet izahlarına dair zikredilen ve araştırmamızda 16 rivayet olarak tespit ettiğimiz hadislerine yer vermesi ve onlar hakkında da sebeb-i nüzûl rivayetlerinde olduğu gibi herhangi bir fikir beyan etmemesi; İbn Hibbân'ın, tefsir ilmindeki sünnetin ve rivayetin önemine verdiği değeri göstermesi açısından son derece dikkat çekicidir.

İbn Hibbân; hadislerin anlaşılmasında takip ettiği tartışma, değerlendirme ve sonuca varma metodunu, çoğu kez ayetlerin izahında da kullanmıştır. Özellikle Mirac olayına dair haberleri izah ederken, onları akli ve nakli delillerle değerlendirmeye çalıştığını ve mantıki izahlar yaparak sonuca gittiğini görebiliriz.

Hadislerin anlaşılması noktasında başvurduğu ayetleri, gerek kelime anlamları ve gerekse bazı dil ve gramer özellikleri açısından açıklamaya gitmiş; fakat bu hususta şiir ve edebî sanatları kullanmamıştır. Ayrıca ayetin ayetle ve sünnetle izahı metoduna da sık sık başvurmuş ve yine kendi görüşlerini serdederek sonuca gitmiştir.

Müellifin ayetlere dair yaptığı açıklamalarda; gerek kendinden önce veya kendine yakın zamanda yaşamış ve lügavî Kur'ân çalışmaları yapan bazı dil alimlerinin, gerekse Taberî ve İbn Ebî Hâtım gibi müfessirlerin görüşleriyle kendi görüşlerinin hemen hemen örtüştüğü görülmüştür.

Araştırmamızda İbn Hibbân'ın; Kur'ân'ın delaleti (sünnetin Kur'ân'ı tahsisi, açıklaması vb.) konusuyla ve ahkâm ayetleriyle ilgili bazı değerlendirmeler yaptığı da tespit edilmiştir.

Ayrıca Kunût, Ru'yetullâh, Hz. Peygamber (s.a.v)–Sahabe ilişkisi, gayr-i müslimlerle ilişkiler ve ilk inen ayetler gibi müstakil konularla ilgili olarak ele aldığı ayetleri anlama noktasında son derece açıklayıcı değerlendirmeler yapmıştır.

Kur'ân okurken takınılacak tavırlar ve ses düzeniyle ilgili yaptığı tespitleri ve açıklamaları; tilavetten alınacak duygusal hazlar ve bunların kulluk yönüne tesirleri noktasında son derece dikkate değerdir.

O, Kur'ân'ın fazileti ve surelerin birbirinden üstünlüğü konusunda; Allah Kelâmı'nda böyle bir şeyin olmayacağı ancak, bunun; surelerin okuyucuya kazandıracığı sevap bakımından olacağı görüşündedir.

Hülâsa İbn Hibbân'ın tefsir anlayışında; rivayet ağırlıkta olmakla birlikte, dirayetin de hakim olduğunu söyleyebiliriz.